

УНІВЕРСИТЕТ імені АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ТА СВІТІ

МОНОГРАФІЯ

Дніпро
2018

УДК 327.5072
Щ 35

Рекомендовано вченою радою
Університету імені Альфреда Нобеля
(протокол № 7 від 14 грудня 2017 р.)

Рецензенти:

С.М. Наумкіна, доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук і права Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»;

І.В. Іщенко, доктор політичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародних відносин
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара;

О.А. Паршина, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економіки та моделювання бізнес-процесів
Університету імені Альфреда Нобеля.

Щ 35 Особливості політичних конфліктів у сучасній Україні та світі:
монографія / Г.П. Щедрова, І.А. Єремєєва, Д.В. Прошин, Р.М. Ключник,
Н.М. Волвенко; за ред. Г.П. Щедрової. – Дніпро: Університет імені
Альфреда Нобеля, 2018. – 148 с.

ISBN 978-966-434-415-6

У монографії здійснено комплексний аналіз особливостей сучасних політичних конфліктів в Україні та світі. Автори докладно висвітлюють теорію питання і сучасні умови перебігу політичних конфліктів в Україні та в нинішній системі міжнародних відносин. Значна увага приділяється антропологічному та комунікативному виміру політичних конфліктів, мультикультуралізму і проблемам міжнародної міграції в контексті соціально-політичних змін.

Розраховано на фахівців у галузі політики, науково-педагогічних працівників, аспірантів і студентів.

УДК 327.5072

ISBN 978-966-434-415-6

© Г.П. Щедрова, І.А. Єремєєва, Д.В. Прошин,
Р.М. Ключник, Н.М. Волвенко, 2018

© Університет імені Альфреда Нобеля,
оформлення, 2018

ПЕРЕДМОВА

Сучасна політична наука в Україні приділяє велику увагу теоретико-методологічним та прикладним аспектам аналізу політичного конфлікту, виробленню практичних рекомендацій учасникам політичного життя. Дослідження теорії політичних конфліктів та сучасних інтерпретацій дозволило автору розділу 1 Г.П. Щедровій, доктору політичних наук, професору, з'ясувати, що політичний конфлікт як зіткнення різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їхньому прагненні реалізувати свої інтереси й цілі, пов'язаний насамперед із боротьбою за владу, у своєму теоретичному оформленні пройшов тривалий еволюційний шлях. Концепції та інтерпретації політичного конфлікту торкнулися практично всіх аспектів життя суспільства – потреб і ресурсів життя людства, індивідуальних та групових психологічних особливостей, детермінант етнополітичного розвитку та цивілізаційного поступу, відносин держави, індивіда і громадянського суспільства.

І.А. Єрмеєва, кандидат історичних наук, доцент, автор розділу 2, здійснивши аналіз конфлікту в сучасній системі міжнародних відносин, відзначила посилення тенденції до розмивання відмінностей між внутрішніми та зовнішніми конфліктами, що засвідчує процес інтернаціоналізації внутрішніх конфліктів та їх переростання в міжнародні. Належну увагу приділено аналізу миротворчості, а саме політико-правовим проблемам застосування гуманітарної інтервенції.

Автор розділу 3 Д.В. Прошин, кандидат історичних наук, доцент, аналізує антропологічний вимір політичних конфліктів, акцентуючи увагу на керівниках терористичних організацій як на чиннику їх динаміки. Вивчення керівної ланки терористичних формувань дозволяє більш чітко уявляти собі, як радикалізуються певні елементи опозиційних кіл; як будуються відносини в середовищі тих, хто в протидії владі обрав методи терору; як ухвалюються рішення в терористичному підпіллі; чим може підживлюватися його «бойовий дух»; і, нарешті, чим мотивуються/обмежуються задуми та дії лідерів терористичних формувань. Подальше вивчення означених проблем, які не є ключем до швидкої перемоги над мін-

ливим і дуже небезпечним ворогом, безумовно, збільшує шанси на успіх у боротьбі з ним.

У розділі 4 автор Р.М. Ключник, кандидат політичних наук, доцент, робить висновок, що конфлікт у сфері політичної комунікації чинить потужний вплив на політичну систему, змушуючи її створювати нові канали і технології комунікації, спеціальні підрозділи і органи. З'ясовано, що у ХХІ ст. численні події у політичній сфері формуються у віртуальному просторі і вже потім чинять вплив на «real politics». Перспективи у подоланні негативних наслідків політичних конфліктів в Україні автор пов'язує з подальшим упровадженням інструментів електронної демократії на вітчизняних теренах.

Н.М. Волвенко, кандидатом політичних наук, доцентом, у розділі 5 зроблено аналіз мультикультуралізму крізь призму толерантності та ксенофобії, акцентовано увагу на кризовому стані національної ідентичності та національної держави в сучасних країнах Заходу. Автор з'ясувала, що багато експертів фіксують тенденцію до звуження «внутрішньої» компетенції суверенних держав і розширення «міжнародної». Однак другий процес відстає від першого не тільки в технічному, але й у політичному сенсі, а це означає, що процес прийняття рішень на транснаціональному рівні відбувається поза рамками демократичних процедур, які використовуються на національному рівні, і призводить до наростання проблем і збільшення нерівності між транснаціональними регіонами і державами.

Монографію розраховано на фахівців у галузі політики, науково-педагогічних працівників, аспірантів і студентів.

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ: ТЕОРІЯ ПИТАННЯ ТА СУЧАСНІ УМОВИ ПЕРЕБІГУ

1.1. Основні напрями наукових досліджень проблеми політичного конфлікту

Терміни «конфлікт» та «конфліктність» зазвичай мають негативне або ж суперечливе змістове забарвлення. Одне з пояснень – це етимологія поняття, а саме латинське слово «*conflictus*», тобто зіткнення. Початкова інтерпретація стосувалася біологічних або природних процесів, які через зіткнення або руйнували певну систему, або надавали їй нових якостей. Соціально-політичні науки у цьому контексті спираються на більш глибокий аналіз конфліктних процесів, які еволюціонують у часі й з плином історичних епох. Конфлікт у суспільстві чи політиці – це, перш за все, певний завершальний етап вирішення/подолання цивілізаційних (соціально-економічних, політичних, культурних) суперечностей у системі суспільно-політичних відносин. Таким чином, політичний конфлікт, насамперед, – це спосіб саморегуляції і стабілізації суспільства, засіб формулювання групових цінностей та інтересів. Інша сторона, що вже має більш чітко виражений негативний аспект, – це конфліктність всередині політичної системи, революційні зміни, конфлікти як складова процесу політичної конкуренції.

Існування людства так чи інакше містить конфліктогенну складову. Однак перші наукові дослідження суспільно-політичних конфліктів датовані VII–VI ст. до н.е. і пов'язані з філософськими доктринами мислителів Стародавнього Сходу, які вважали, що джерело розвитку всього суцього – це протиріччя між позитивним (янь) та негативним (інь) початками. Антична ж епоха подавала уявлення про конфлікт крізь призму динамічного процесу. Наприклад, давньогрецький філософ Геракліт, намагаючись пояснити причини руху, стверджував, що рух треба уявляти як процес, що відбува-

ється внаслідок боротьби протилежностей. Соціальний конфлікт у вигляді війни вважався Гераклітом батьком усього суцього, тоді як Платон розглядав це як велике зло.

Попри негативне бачення конфлікту його сприймали як явище неминуче і логічне. А спроби обґрунтування невідворотності конфлікту були зроблені ще в період давньоримської філософської думки. Так, Цицерон констатував неминучість конфронтації у суспільному житті, тому намагався довести існування «справедливого» та «несправедливого» насильства.

Конфліктологічна доктрина епохи Середньовіччя мала релігійну спрямованість, а підґрунтям конфліктів вважалася протилежність між тілесним і духовним у людині або між двома градами – небесним (божим) і земним. Найбільш відомі середньовічні мислителі А. Блаженний та Ф. Аквінський вказували на гріховність спроби поєднати ці два конфліктуючі начала, а всю історію людства інтерпретували як вічну битву двох царств – божого і земного. Загалом, поза теоретичними розробками, епоха Середньовіччя відзначилася саме релігійними конфліктами у вигляді сутичок християнського та мусульманського світів.

З часом теза про конфлікт як невід’ємну частину процесу суспільно-політичної еволюції утверджувалася мислителями епохи Відродження. Зокрема видатний флорентійський мислитель і державний діяч Н. Макіавеллі вважав, що конфлікт є універсальним і неперервним станом суспільства. Англійський філософ Ф. Бекон одним з перших здійснив ґрунтовний аналіз сукупності причин соціальних конфліктів і детально розглянув матеріальні, психологічні і політичні передумови соціальних колізій. Він визнавав вирішальну роль матеріальних чинників у виникненні конфліктів, а головною причиною останніх вважав тяжке становище народних мас, помилки правителів і соціальну заздрість. У свою чергу, нідерландський юрист Г. Гроцій зазначав, що вирішувати політичні конфлікти має розум, адже він є верховним суддею, а не божественним провидінням.

Природі конфліктів у суспільно-політичній сфері присвячені наукові доробки авторів епохи Просвітництва. Так, А. Сміт, досліджуючи конфлікт як соціальне явище, зауважував, що в основі конфлікту лежить поділ суспільства на класи і економічне су-

перництво. Автор теорії еволюції Ч. Дарвін у XIX ст. пов'язував феномен конфліктності з розвитком живої природи, яка, на думку автора, є постійною боротьбою за існування. Німецький філософ Г.-В.-Ф. Гегель визначав природу конфлікту в дихотомії «громадянське суспільство – держава». На думку Г. Гегеля, оскільки громадянському суспільству притаманні внутрішні протиріччя та конфлікти, то держава є тим моральним цілим, яке регулює суспільні відносини і за допомогою своїх інститутів гарантує основні права та свободи громадян.

Перші соціологічні обґрунтування ролі конфлікту в соціальній системі з'явилися у другій половині XIX ст. у працях англійського соціолога Г. Спенсера. Його авторству належить теза про те, що конфлікти встановлюють певну рівновагу в суспільстві, чим забезпечують процес суспільного розвитку. У той же час К. Маркс розглядав в основному класові конфлікти, абсолютизуючи роль економічних відносин у виникненні соціального конфлікту.

Новий виток у формуванні конфліктологічних теорій почався на рубежі XIX–XX ст. З цього періоду бере відлік як категоризація політичного конфлікту, так і поява підґрунтя для виникнення окремої наукової галузі – конфліктології. Західні вчені, а згодом і вітчизняні, переходили із площини групових чи класових конфліктів на рівень міжособистісних суперечностей, їхніх психологічних аспектів, внутрішньогрупових конфліктів, функцій та складових феномену «політичний конфлікт» тощо.

Важливим модерним чинником формування теорії політичного конфлікту стала біхевіористська революція на межі XIX–XX ст. У контексті означеної проблеми виникає і застосовується психоаналітичний підхід, головними теоретиками якого стали К. Лоренц, К. Хорні, З. Фрейд, Е. Фромм та ін. Вказані автори, переважно вчені-психологи, наголошували на внутрішньоособистісних витоках соціальної конфліктності, біологічній зумовленості людської конфліктності та агресії, які посилюються в умовах натовпу.

Перша половина XX ст. ознаменувалася появою таких наукових течій та підходів, як функціональна (Г. Зіммель) та структурно-функціональна (Т. Парсонс) теорії конфлікту, теорія позитивно-функціонального конфлікту (Л. Козер), діалектична теорія конфлікту (Р. Дарендорф), загальна теорія конфлікту (К. Боулдінг) тощо.

Конфліктологічна парадигма, що сформувалася у рамках філософії та ранньої соціології, з часом еволюціонувала у суто політологічні концепції конфліктів, такі як концепція нерівномірного розвитку (Т. Нейрн), теорія цивілізаційних конфліктів (С. Хантінгтон), елітистська теорія конфлікту (В. Парето, Г. Моска), теорія зацікавлених груп (А. Бентлі), теорія обмежених ресурсів (Дж. Бертон), теорія насильства (Ж. Сорель, Й. Гальтунг), концепція внутрішнього колоніалізму (М. Гектер), етнополітичні теорії конфлікту (Дж. Ротшильд) та ін.

Г. Зіммель як засновник теоретичної конфліктології вважав, що конфліктні явища є неминучими і невідворотними. Чинниками, які впливають на характер перебігу конфлікту, Г. Зіммель називає інстинкти любові й ненависті, а джерелами конфлікту – зіткнення інтересів та прояв людьми так званих «інстинктів ворожості». Окрім того, дослідник вказував, що конфлікт є мінливою змінною, яка має різні ступені інтенсивності – від конкуренції до боротьби. Боротьбу Г. Зіммель визначив як деструктивну безпосередню битву сторін, а конкуренцію – як більш впорядковану боротьбу, яка приводить до їх взаємного відособлення [18].

Також у першій половині ХХ ст. бере початок системно-функціональна теорія Т. Парсонса. Він розглядав конфлікт як причину дестабілізації та дезорганізації суспільно-політичного життя. Учений визначав конфлікт як аномалію життя суспільства, а отже, головним завданням вбачав підтримку безконфліктних відносин між різними елементами суспільства, що зможе забезпечити соціальну рівновагу, взаєморозуміння та співробітництво. Запорукою зменшення рівня конфліктності політичної системи учений вважав виконання інтегративної функції правовими інституціями, релігією та звичаями [6].

Початок сучасної західної соціології конфлікту було закладено в праці американського соціолога Л. Козера «Функції соціального конфлікту» 1956 р. [20]. Учений, що дав початок аналізу позитивно-функціонального конфлікту, одним із перших аргументував позитивну роль конфліктів у забезпеченні сталості соціальних систем. Він виходив з того, що конфлікт є боротьбою за цінності та соціальний статус, владу, матеріальні та духовні блага. З одного боку, ця боротьба має на меті нейтралізацію та знищення су-

противника, з іншого – виконує і позитивні функції, зокрема надає можливість для виходу негативних емоцій, а люди під час конфлікту краще пізнають один одного, завдяки чому відносини ворожнечі трансформуються у відносини співпраці. Позитивними наслідками соціального конфлікту, на думку Л. Козера, є стимулювання соціальних змін, поява нових суспільних порядків, норм та відносин.

Ще одним дослідником, який наголошував на природній логіці конфліктів, але вже з боку владних відносин, був німецько-британський політолог Р. Дарендорф – автор конфліктної моделі суспільства та діалектичної теорії конфлікту. Саме характером влади він пояснював класові конфлікти. Учений вважав марними спроби ліквідації глибинних причин соціальних антагонізмів і допусків можливість впливати на зміну специфіки перебігу конфлікту. Відтак висловлені свого часу Л. Козером аргументи на користь позитивного впливу конфліктів були підтримані Р. Дарендорфом у контексті перспектив переходу конфлікту від революційних переворотів до поступових еволюційних змін.

Прийомами врегулювання конфліктів Р. Дарендорф називав такі:

- визнання наявності конфлікту та сприяння його формальному виявленню;
- досягнення певного рівня організованого конфлікту;
- досягнення сторонами конфлікту домовленостей щодо прийняття певних правил, дотримання яких забезпечує рівність сторін та баланс інтересів;
- формулювання контрагентами чітких позицій та вимог [9, с. 117].

Спираючись на твердження, що всі конфлікти мають спільні зразки розвитку, К. Боулдінг почав розробку загальної теорії конфлікту. Автор праці «Конфлікт і захист: загальна теорія» стверджував, що такі загальні риси дозволять суспільству контролювати конфлікти, управляти ними, прогнозувати їхні наслідки. К. Боулдінг виокремлює дві моделі конфлікту – статичну та динамічну, наголошуючи, що динаміка конфлікту – це процес, який відбувається внаслідок реакції протидіючих сторін на зовнішні стимули, а статична передбачає аналіз суб'єктів конфлікту і відносин між ними [47].

Розглянуті теорії та концепції переважно належать до мультидисциплінарних і досліджуються соціологією або політичною соці-

ологією. У той же час суто політологічні теорії конфлікту, які набували загальноновизнаного характеру, охоплюють не лише політичні суперечності, але й конфліктогенність міжетнічних відносин, цивілізаційні зіткнення, боротьбу за ресурси тощо. Отже, політологи у напрямках своїх досліджень торкаються найбільш актуальних проблем сьогодення.

Три різні концепції – нерівномірного розвитку, внутрішнього колоніалізму, неоетніцистську концепцію – традиційно у політичній науці об'єднують у тріаду теорій етнополітичних конфліктів. Концепція внутрішнього колоніалізму професора Вашингтонського університету М. Гектера полягає у співвідношенні проблеми нерівномірності соціально-економічного розвитку з етнічними розбіжностями населення держави. А це, у свою чергу, призводить до політичних конфліктів між центральним урядом і етнічними периферійними групами в процесі модернізації багатонаціональної держави. Дослідник пов'язував посилення розбіжностей у соціально-економічному розвитку етнонаціональних груп з їхньою нерівномірною модернізацією [51].

Дотичною до концепції М. Гектера є теорія нерівномірного розвитку Т. Нейрна. На думку вченого, етнонаціональний конфлікт є результатом нав'язування менш розвинутих районам країни зразків побуту і виробництва розвинутого центру. Тому причини виникнення міжнаціональних конфліктів потрібно шукати в галузі економіки. Нерівномірність розвитку капіталізму породжує нерівномірний розподіл матеріальних ресурсів: більшість ресурсів привласнюється центральною етнічною групою, а периферійні етноси змушені задовольнятися тим, що їм залишили. Це сприяє появі у них почуття етнічної солідарності у боротьбі за власні економічні інтереси.

Своєрідний підсумок аналізу політичних факторів у генезі етнонаціональних конфліктів подано в етнополітичній концепції, або неоетніцистській теорії конфліктів, професора Колумбійського університету Дж. Ротшильда. У своїй праці «Етнополітика» він зазначає, що під час модернізації відбувається політизація лідерів національної меншості, а отже, й політизація всієї соціальної групи [55]. Спонукальним мотивом початку цього процесу є захоплення збереженням етноспецифічних рис і прагнення мобілізувати їхніх

носіїв у єдину групу. Дж. Ротшильд наголошував, що для подальшої консолідації необхідна еліта групи, здібна і зацікавлена в мобілізації носіїв етнічних рис у дійову спільність, а також суперництво через обмежені ресурси усередині загального співтовариства. Одним із варіантів другої умови може бути центрально-периферійний конфлікт на етнонаціональній основі.

На думку вітчизняного дослідника М. Примуша, конфлікти, що виникають у зв'язку із зіткненням цінностей модернізації та традиціоналізму, мають цивілізаційний характер. Їхні учасники захищають різні культурні цінності й орієнтуються на різні соціальні зразки (моделі) і норми. У цих умовах, як наголошував Дж. Ротшильд, відбулося політизування етнокультурних цінностей, що проявилось у вигляді конфліктів, які без політичного узгодження і врегулювання переходять у насильство [31, с. 101].

Ще один напрям конфліктологічних концепцій стосується теорії політичних груп. Тут варто згадати елітистські теорії В. Парето та Г. Моски, теорію зацікавлених груп А. Бентлі, етатистську концепцію Ф. Оппенгеймера. Провідними ідеями цієї теорії є необхідність постійної зміни еліт, існування сил, спроможних замінити правлячу групу, а також теза про те, що саме завдяки діяльності політичних груп з різними інтересами реалізується політичне життя суспільства.

Класики елітизму традиційно у витоків конфлікту ставили поділ суспільства на панівні групи та неорганізовану більшість. Італійські соціологи Г. Моска та В. Парето визначали, що причиною політичних конфліктів є неоднорідна структура суспільства, а конфлікти виникають не лише між елітою та більшістю, але й всередині елітарних груп. Автори стверджували, що конфлікт всередині еліти є рушійною силою її змін, а отже, і всього суспільства.

Теорія зацікавлених груп, автором якої є А. Бентлі, спирається на аналіз конфліктів зацікавлених груп, яких багато налічується у державі. Вказані групи мають різні інтереси, потреби, послуговуються різними політичними цінностями, що доволі часто призводить до конфронтації. У праці «Процес здійснення державної влади: вивчення громадських тисків» дослідник доводив, що діяльність людей завжди продиктована їхніми інтересами і спрямована на забезпечення цих інтересів [46]. Теорія зацікавлених груп визна-

чає плюралізм та корпоративізм як основні моделі вироблення та реалізації державної політики. Групи у державі підпорядковують своєму впливові та примушують підкоритися більш слабкі групи, а сама державна влада стає засобом урегулювання конфліктів між групами та їхніми інтересами й досягнення певної рівноваги між конкуруючими угрупованнями [46, с. 132–133].

Актуальну концепцію конфлікту виробив німецький економіст і соціолог Ф. Оппенгеймер. Він звернув увагу на питання походження держави і особливості соціальних процесів, що відбуваються у ній. Ф. Оппенгеймер стверджував, що вирішальну роль у виникненні держави відіграють економічні фактори. Згідно з концепцією німецького соціолога, держава є правовим інститутом, насильницьким чином нав'язаним однією групою людей, яких можна назвати завойовниками, іншій групі людей – завойованим [54].

У рамках розвитку конфліктологічних теорій доцільно розглянути й теорію насильства (Ж. Сорель, Й. Гальтунг). Центральне місце тут посідає пряма політична боротьба. У праці Ж. Сореля «Роздуми про насильство» сформульовані ключові поняття міфу й насильства [37]. Дослідник пише, що соціальні та політичні конфлікти виявляються ознакою ірраціонального характеру суспільства й історії, вони заперечують ідею соціального процесу й утверджують стихійний рух мас.

Ж. Сорель переважно вказує на домінування прямого насильства. Водночас учений Й. Гальтунг виділяв ще дві форми – структурне і культурне насильство. Дослідник і колишній президент Федерації дослідження світового майбутнього вважає, що основною причиною соціальних конфліктів є насильство, яке чинять соціальні системи, тобто культурне, структурне і пряме (приватне). При цьому культурне насильство створює умови для прояву структурного, а структурне насильство – для прямого. Під структурним насильством мається на увазі створення відповідних умов, які утискають потреби й інтереси людей. Культурне насильство – це будь-які аспекти домінуючої культури, які дозволяють легалізувати таке насильство. Якщо пряме насильство передбачає прямі спрямовані дії, то структурне впливає побічно, через соціальні структури. У світовій політиці взаємовідносини «Північ» і «Південь», «Схід»

і «Захід» також побудовані на структурному насильстві, вважає Й. Гальтунг. Структурний конфлікт виникає і тоді, коли інтереси елітних груп «центру» і «периферії» більше не збігаються, і еліта «периферії» очолює рух національного визволення [50].

Наступний етап у розвитку теорії політичних конфліктів стосується пошуку витоків глобальних конфліктів і навпаки – пошуку глобальних витоків конфліктів. Йдеться, зокрема, про ресурси та базові потреби людського життя, цивілізаційні процеси, пошук джерел політичної стабільності тощо.

В основі теорії обмежених ресурсів Дж. Бертон лежить твердження, що більшість конфліктів виникає у результаті того, що сторони не враховують базові потреби один одного, до яких належить, у першу чергу, безпека, визнання і участь. З точки зору Дж. Бертон, ці потреби не є взаємовиключними, оскільки ресурси для них необмежені. Як приклад дослідник наводить тезу про те, що захист і забезпечення безпеки одних не передбачає утиск ресурсу безпеки інших. Він проводить чітке розмежування між позиціями, інтересами, цінностями і потребами. Дж. Бертон наголошує, що врегулюванню підлягають ті конфлікти, в основі яких не лежать суперечності щодо потреб та ресурсів, а конфлікти у суспільстві можуть бути тільки дозволеними. Універсальність і онтологічність базових потреб людини дозволяє побачити більш глибокі причини конфліктних ситуацій у суспільстві [1].

Дослідженню чинників запобігання конфліктогенності суспільства присвячено теорію політичної стабільності (Дж. Блондел, Д. Істон, С. Ліпсет, Д. Сандерс). Автори аналізують об'єкти підтримки політичної системи та категорії «нормальності», відхилення від якої призводить до конфліктів і яка пов'язана з рівнем масової свідомості. На думку вчених, стабільними є тільки ті системи, які мають досвід перманентного стану політичної демократії та не мають значних опозиційних рухів.

Глобальні проблеми конфліктності лягли в основу концепції цивілізаційних конфліктів у рамках теорії політичної стабільності С. Хантінгтона. Він виступив з ідеєю «зіткнення цивілізацій», стверджуючи, що у світі, який народжується, основним джерелом конфліктів буде вже не ідеологія і не економіка, а культурно-цивілізаційні розбіжності. Найбільш значущі конфлікти глобальної по-

літики будуть розгортатися між націями і групами, які належать до різних цивілізацій. Отже, домінуючим фактором світової політики С. Хантінгтон називав зіткнення цивілізацій. Здійснені у рамках концепції дослідження лягли в основу праці «Зіткнення цивілізацій» [41], а демонстрація рис відмінностей, недоліків та переваг різних цивілізаційних систем – у спільну зі З. Бжезинським книгу «Політична влада: США/СРСР» [48]. Розроблена у XX ст. теорія знову актуалізувалася на початку XXI ст. після нападів ісламських екстремістів у США в 2001 р. Саме тоді дослідження політичних конфліктологів знову були звернені до проблеми цивілізаційних конфліктів.

Отже, сучасна західна конфліктологія, яка почала формуватися в європейських наукових школах, отримала продовження у концепціях американських дослідників. Її провідними рисами можна визначити такі:

- сприйняття конфліктів як закономірного і природного явища для соціальних і політичних систем;
- визнання конфліктогенними чинниками невід’ємних потреб людини, її прагнення до добробуту та користування ресурсами;
- формування не лише негативних, але і конструктивних наслідків конфліктів, які полягають у модернізаційних змінах, перемозі нових актуальних цінностей;
- існування можливості управління та механізмів вирішення конфліктів;
- перехід від соціально-політичних та економічних конфліктогенних чинників до культурно-цивілізаційних, які лежать за межами матеріальних та монетарних благ.

Зміни методологічної парадигми у дослідженні політичних конфліктів на межі XX–XXI ст. привели до появи нових наукових течій, таких як: теорія асиметричного конфлікту (Е. Макк), системно-кібернетичний підхід (А. Етціоні), ігрова теорія конфлікту (Д. Льюс та Г. Райффі, А. Рапопорт) тощо. Сучасний світ знову актуалізував крайні стани конфліктів – війни, міжетнічні та релігійні сутички та новітні форми інформаційного протистояння.

Термін «асиметричний конфлікт» був введений до наукового обігу в статті вченого-міжнародника Е. Макка «Чому великі держави програють малі війни: політика асиметричного конфлікту»

[53]. Сутність теорії асиметричного конфлікту полягала в обґрунтуванні і поясненні стратегічних поразок сильних держав. Таким чином створювалася своєрідна концепція парадоксального прояву слабкості сильних гравців і здатності слабого нав'язувати політичну волю сильному противнику. У розрізі такого підходу політологи розглядають феномен політичної поразки великих держав у країнах третього світу з точки зору взаємовідносин суспільства і збройних сил, вивчення факторів формування зовнішньої політики, участі суспільства в ухваленні зовнішньополітичних рішень [11, с. 79–80].

У рамках системно-кібернетичного підходу у теорії суспільства було запропоновано варіант вирішення глобальних конфліктів людства, який полягає у погодженні двох позицій – автономії особистості і суспільного порядку, з одного боку, та цінностей Заходу і Сходу – з іншого. На думку А. Етціоні, світ рухається до синтезу цінностей двох цивілізацій – індивідуальних прав і соціальної відповідальності, тому в майбутньому світ складатиметься з декількох регіональних співтовариств, об'єднаних у трансрегіональні організації під керівництвом глобальних органів влади і глобального громадянського суспільства [45].

Ігрова теорія конфлікту являє собою концептуальну систему, що узагальнює дані про конфліктну поведінку в контексті розвитку положень теорії ігор і тверджень з економічної та соціально-психологічної теорій (щодо стратегічної інтеракції, раціональності соціальної дії, соціальної корисності взаємодії, соціально-психологічних засад гри та ін.) [10, с. 35–36].

Різні аспекти життя суспільства та глобального світу зумовлювали появу й інших концепцій політичного конфлікту, зокрема теорію конфліктів в організації (Л. Понді, У. Мастенбрук), «хвилю» (Е. Тоффлер, С. Хантінгтон) та інтегральну (Дж. Тьорнер, Р. Коллінз) теорії конфлікту, численні теорії міжнародних конфліктів (К. Райт, Р. Арон, М. ван Кревельд) та ін.

Українська наукова школа політичної конфліктології бере свій початок від формування вітчизняної політології наприкінці ХХ ст. Аспекти, які лягли в основу досліджень вітчизняних вчених, стосуються передусім категоризації політичних конфліктів (В. Криволапчук, М. Пірен), ретроспективного аналізу феномену «полі-

тичний конфлікт» (В. Тімашов), формуванню підходів до сучасних теоретичних моделей конфлікту (І. Денисенко), проблематиці типології політичних конфліктів (Л. Герасіна, Г. Жекало, І. Кіян-ка), міжнародним конфліктам (В. Кременюк, Є. Стрельцов), політико-нормативному оформленню конфліктів як невід’ємного процесу державотверення (С. Ростецька). Не менш важливими є емпіричні дослідження конфліктогенності українського суспільства і політичної еліти (Г. Щедрова), конфліктного потенціалу інститутів політичної системи (Г. Касьянов, А. Пойченко, В. Ребкало, М. Росенко, О. Хворостяний), шляхів та способів розв’язання політичних конфліктів (Л. Кочубей, Т. Павловська, С. Сітарський, І. Станкевич) тощо.

Поштовх до наукового переформатування конфліктологічних досліджень в Україні вітчизняна наука отримала з початком військових дій на Донбасі. З 2014 р. актуалізувалися дослідження соціальної та етнічної ідентичності (В. Устименко, С. Пахоменко, Я. Потапенко), збройних (військових) конфліктів (М. Білик, Ю. Бураков, В. Семигіна), зовнішніх факторів політичних конфліктів в Україні (М. Зубарева, В. Левик, Г. Луцишин) тощо. У 2014 р. вийшла друком монографія «Донбас в етнополітичному вимірі», де фахівці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України комплексно дослідили історію і сучасну динаміку етнополітичних процесів на території українського Донбасу, розкрили зв’язок етнічного і політичного в генезі складу, зайнятості та соціально-професійної стратифікації, мовних, культурних і релігійних орієнтацій та переваг, регіональної ідентичності та особливостей суспільної поведінки населення Донбаського регіону України [15]. Окрім того, автори праці розкрили передумови виникнення внутрішніх конфліктів, серед яких, зокрема, вказується вибір геополітичної стратегії держави.

Численні теорії та концепції політичних конфліктів, які є надбанням світової політичної думки та предметом сучасних досліджень, не стали підґрунтям формулювання універсального визначення чи загальної категоризації поняття «політичний конфлікт». З упевненістю можна заявити, що кожен напрям досліджень продукував своє бачення сутності конфлікту та його

різновидів. Політологічний енциклопедичний словник визначає політичний конфлікт як зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їхньому прагненні реалізувати свої інтереси й цілі, пов'язані насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства [28, с. 515]. Вітчизняний дослідник М. Примуш уточнює, що йдеться про протиборство реальних суспільних сил (агентів), які уособлюються лідерами, елітами, організаціями, партіями та іншими об'єднаннями і спільнотами [31, с. 97]. Обґрунтовано вважається, що політичний конфлікт є різновидом конфлікту соціального. Однак у сучасних умовах він набуває глобального значення, зачіпаючи у своїй реалізації життя усіх верств населення та всіх груп інтересів, а його наслідки часто є рушійною силою для подальших цивілізаційних змін.

Усі етапи наукових досліджень проблеми політичного конфлікту свідчили про актуальність і нагальність вивчення конфліктогенності суспільно-політичної сфери. Проблеми конфліктів у суспільстві стали частиною предметного поля таких наук, як теологія, філософія, соціологія, але найповніше розкрилися саме у політології. Попри тривалий період дослідницьких розвідок щодо конфліктів конфліктологія як самостійна галузь наукового знання виокремилася лише наприкінці 60-х років XX ст. Еволюція ж наукових поглядів на конфлікти довела їхню невід'ємність від процесу розвитку суспільства та цивілізаційного поступу. Різні інтерпретації двох начал – добра і зла, земного і божого, раціонального та ірраціонального – засвідчували наявність у будь-якому суспільстві агентів і контрагентів, протилежних інтересів та цінностей. Сучасний глобалізований світ не став винятком і продукує нові феномени, що стають предметом конфліктологічних досліджень.

Конфліктогенні виклики сучасності детермінуються із процесами глобалізації, поглиблення європейського мультикультуралізму, активізацією міграційних процесів у світі та розвитком інформаційного суспільства. Не менш важливою для вітчизняної науки була і залишається проблема замірів та наукової інтерпретації конфліктного потенціалу політичних інститутів сучасної України.

1.2. Чинники інформаційного впливу на формування та перебіг політичних конфліктів

Новітні умови формування і розвитку політичних конфліктів характеризуються поступом інформаційного суспільства та набуттям нового значення і функцій інформаційно-комунікаційною сферою. ЗМІ та медіа-ресурси, що раніше сприймалися виключно як джерело інформації, тепер стали інструментами впливу на формування громадської думки, учасниками міжнародної політики, стратегічними партнерами провідних світових гравців тощо. Зовнішня і внутрішня політика у XXI ст. набула нового виміру – інформаційного висвітлення та аналізу, що тепер доступний широкій аудиторії як на рівні держави, так і глобального співтовариства. Поряд з «інформаційним суспільством» актуальним стало використання таких понять, як «інформаційний вплив», «інформаційна війна», «інформаційна зброя» тощо.

Інформаційний вплив належить до різновидів впливу маніпулятивного, який нерідко інтерпретують як інформаційно-маніпулятивний, дієвість якого визнають у впливі на політичну свідомість, перебіг політичних конфліктів та війн, формування та здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави. Актуальність інформаційного впливу обґрунтовується ще й тим, що у переважній більшості випадків людина дізнається про події не безпосередньо, а з певних каналів інформації, які і формують її ставлення до тих чи інших процесів, діячів, суспільно-політичних змін.

Отже, інформаційний вплив – це організоване цілеспрямоване застосування спеціальних інформаційних засобів і технологій для внесення деструктивних змін у свідомість індивіда, соціальних груп чи населення (корекція поведінки), в інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта впливу та (чи) фізичний стан людини. Інформаційний вплив поділяють на інформаційно-технічний та інформаційно-психологічний. Перший – це вплив на інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта з метою забезпечення реалізації необхідних змін у її функціонуванні (зупинка роботи, несанкціонований доступ до інформації та її перекручування (спотворення), програмування на певні помилки, зниження швидкості обробки інформації тощо), а також вплив на фізичний стан людини. У свою

чергу, інформаційно-психологічний – це вплив на свідомість та підсвідомість індивіда й населення з метою внесення змін у їхню поведінку та світогляд [24, с. 136].

Політичні конфлікти, перебіг яких доволі часто залежить від інформаційної складової, за своєю суттю доводять бінарність інформаційного впливу. З одного боку, у контексті політичних конфліктів застосовуються такі прийоми маніпулювання, як переконання, навіювання, пропаганда, з іншого – політичні конфлікти самі виконують комунікаційно-інформаційні функції, адже у процесі протистояння суб'єкти конфлікту можуть глибше пізнати один одного, об'єднатися на тій чи іншій платформі. Окрім того, розгортання, перебіг, повороти конфліктної ситуації несуть певну інформацію про причини, що її породили, та про співвідношення сил у суспільстві [39].

Інформаційний вплив у контексті перебігу політичних конфліктів як «зброї» зацікавленої сторони виконує такі стратегічні завдання:

- створення інформаційного приводу;
- підігрівання цікавості до тих чи інших подій і приводів;
- відволікання уваги або привернення уваги;
- розчинення невігідної інформації в «інформаційній масі»;
- підвищення довіри до джерела інформації (або навпаки);
- монополізація інформаційного простору;
- перебільшення значення фактів, подій, політичних діячів (або навпаки).

Політичний конфлікт як протиборство різних суб'єктів політики у їхньому прагненні здобути та реалізувати владні функції передбачає використання вказаними суб'єктами широкого спектра інструментів впливу. Такими інструментами виступають прийоми інформаційного впливу:

- контрастування інформації;
- переконання;
- навіювання;
- зомбування;
- акцентування уваги за допомогою якірного методу;
- термінове розповсюдження потрібної інформації;
- формування новин-близнюків, які заповнюють інформаційний простір;

- латеральне програмування, що ґрунтується на повторенні повідомлень, які начебто не потребують доказів;
- дозування інформації;
- змішування достовірної інформації з необґрунтованими припущеннями;
- пропаганда тощо.

Пропаганда в умовах військового часу в Україні стає чи не найвпливовішим засобом політичної та ідеологічної боротьби. Це поняття має давні корені. Зокрема ще у 1937 р. був заснований Інститут аналізу пропаганди (ІАП), який розробив набір маніпулятивних технік, що використовуються для маніпулятивного впливу та допомагають пересічним громадянам ідентифікувати пропагандистський вплив у сучасній політиці [52, с. 163–164].

Головним автором зазначеного списку є Л. Дуб, який виокремив такі методи:

- «навішування ярликів» – базується на використанні стереотипного значення певних термінів. Небезпека «ярликів» у тому, що вони приживаються надовго і стають повсякденними словами, інколи витісняючи інші – суміжні, але менш агресивні поняття;

- «блискуча невизначеність» – передбачає висловлення багатьох точок зору, які не мають чіткого значення. За таких обставин йдеться, як правило, про абстрактні поняття. Також цей метод передбачає апеляцію до більшості;

- метод «переносу» – використовується для екстраполяції престижу та авторитету персони чи поняття на ідею, що пропагується. Це сприяє виникненню у реципієнта позитивної чи негативної реакції. Дуже часто у такому випадку використовуються національні й традиційно значущі образи;

- метод «за рекомендацією» – полягає у схваленні чи засудженні ідеї, що приписується якому-небудь відомому політичному діячу;

- метод «простонародність» – використовується пропагандистом для переконання аудиторії у тому, що він та його ідеї є позитивними, оскільки вони є відображенням ідей простого народу;

- метод «підтасовка карт» – полягає у відборі фактів, використанні фальшивих аргументів та ілюстрацій, які суперечать логіці;

– «загальна платформа» – переконання реципієнта, що усі члени групи, до якої він належить, приймають запропоновану ідею, і тому є сенс приєднатися до думки більшості [49, с. 286–291].

На думку експертів, ці сім пропагандистських методів ІАП спрощують процес розуміння пропагандистської діяльності та допомагають виробити первинну інтуїцію у світі сучасної пропаганди.

Варто зауважити, що перелічені завдання інформаційного впливу та застосовувані для їх виконання прийоми є найбільш актуальними і дієвими під час електоральних кампаній. А політичні конфлікти як форма поглиблення політичної конкуренції постійно розширюють арсенал інформаційно-маніпуляційного впливу.

Враховуючи вагомість інформаційного впливу на перебіг соціально-політичних процесів, зокрема і політичних конфліктів, набули розповсюдження такі явища, як інформаційні війни та зброя.

Вперше термін «інформаційна війна» був введений в 1985 р. в Китаї провідним китайським теоретиком інформаційної війни Ш. Вейгуанем [25]. Думки вчених щодо визначення поняття «інформаційна війна» є неоднозначними, й у підсумку їх можна об'єднати у три групи:

1. Представники першої групи, зокрема С. Расторгуєв, зводить поняття інформаційної війни до окремих інформаційних заходів і операцій, інформаційних способів корпоративної конкуренції.

2. Представники другої групи – С. Гриняєв, С. Комов – вважають інформаційні війни міждержавним військовим протистоянням, здійснюваним шляхом програмного, радіоелектронного та фізичного ураження інфраструктури держави-противника, дезорганізації систем державного і військового управління, здійснення інформаційно-психологічного впливу на особовий склад армії та цивільне населення. Сутність такої інформаційної війни полягає в нанесенні військової поразки противнику шляхом досягнення та використання інформаційної переваги над ним.

3. Представники третьої групи (І. Панарін) вважають інформаційну війну явищем зовні мирного періоду міждержавного протистояння, що дозволяє вирішувати зовнішньополітичні завдання несиловим шляхом [2, с. 50].

На думку вітчизняного дослідника В. Хорошка, головними акторами інформаційної війни є ЗМІ, які використовують як ін-

струменти інформаційного впливу на суспільство. При цьому слід враховувати, що ЗМІ виконують такі функції, як інформаційна, пропагандистка, освітня, соціальна, мобілізаційна, інноваційна, оперативна, критики та контролю, формування суспільної думки. ЗМІ, які завжди самі визначають, що необхідно, а що не потрібно виносити на розсуд суспільства, використовують такі принципи привернення уваги:

- пріоритетність і привабливість теми для суспільства;
- неординарність фактів (схильність ЗМІ до негативної і сенсаційної інформації);
- новизна фактів [42].

Засоби масової інформації довели свою впливовість не лише у здійсненні внутрішньої політики держав, але й у процесах міжнародної політики, про що наголошується й у наших дослідженнях. На нашу думку, особливостями сучасної міжнародної медіа-спільноти є еволюція комунікативних технологій, глобалізація, у тому числі глобалізація інформації, домінування цифрового мовлення, набуття функції політичної комунікації соціальними мережами та різке збільшення кількості їх користувачів, зміни в інформаційній культурі на користь медіа-плюралізму. Окрім того, попередньо сформовані політико-ідеологічні постулати, які популяризують ЗМІ, є підґрунтям залучення мас-медіа до участі у процесі формулювання та ухвалення політичних рішень. З одного боку, доцільність таких рішень можна обґрунтувати саме з допомогою медіа-маніпуляцій, з іншого, – самі ЗМІ можуть відігравати вирішальну роль у прийнятті важливих рішень політичною елітою [43].

Головна мета використання ЗМІ як інструмента інформаційного впливу – це формування громадської думки. Саме її стан з відповідними превалюючими акцентами є «зброєю масового ураження» в інформаційних війнах й політичних конфліктах. Дослідник у сфері ЗМІ Дж. Брайс у книзі «Природа громадської думки» розкрив механізми впливу на громадську думку:

1. Спочатку конструюється «множинність думки» за допомогою фактів або оповідань, щоб викликати в людській душі почуття, яке саме собою зривається з уст, створюючи враження, що про певний факт говорять усі.

2. На другому етапі газети (ранкові та вечірні) висловлюють більш упевнену думку про подію, забезпечуючи її очікуваними результатами, і, тим самим, думки пересічних громадян починають «згущуватися в тверду масу».

3. На третьому етапі – в дебатах і дискусіях – відкидаються непотрібні аргументи на користь конкретного і незмінного рішення.

4. Четвертий етап – впровадження факту або оцінки події, які видаються за «переконання, що склалося», у вигляді «схильності людей до «одностайності» в інтересах пересічних громадян [3].

Зауважимо, що громадська думка в її автентичній інтерпретації також може служити інструментом розв'язання політичних конфліктів або ж нейтралізації інформаційних війн. Врахування думки громадськості – шлях до стабілізації соціально-політичних відносин та зняття соціального напруження в державі.

Дослідник Г. Почепцов як підвид інформаційної війни виокремлює смислову війну, обґрунтовуючи її таким чином – звичайна війна поширюється на простір фізичний, інформаційна – на інформаційний, а смислова війна займає віртуальний простір, впливаючи на пізнавальну сферу людини. Типом інформаційної війни є кібервійни, або інформаційно-технічні війни. Періодично спостерігаються атаки на сайти державних організацій з боку хакерів. Інформаційно-смислова війна є тривалою і зайнята не так фактами, скільки зміною інтерпретацій фактів, щоб опонент прийняв потрібне для атакуючої сторони рішення [30].

У своїй еволюції інформаційні війни зазнали кількох етапів. На думку українських учених А. Гізуна та Б. Кобільника, нинішній етап розвитку інформаційної війни вже характеризується як друге покоління, і саме в його основу вкладено інформаційно-психологічні впливи, а саме:

- створення атмосфери бездуховності й аморальності, негативного ставлення до культурної спадщини противника;

- маніпулювання суспільною свідомістю соціальних груп населення країни з метою створення політичної напруженості;

- дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями й рухами з метою провокації конфліктів, розпалення

недовіри, підозрливості, загострення політичної боротьби, провокування репресій проти опозиції і навіть громадянської війни;

- зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади й управління, інспірація помилкових управлінських рішень;

- дезінформація населення про роботу державних органів, підрив їхнього авторитету, дискредитація органів управління;

- підрив міжнародного авторитету держави, її співробітництва з іншими країнами;

- нанесення збитку життєвоважливим інтересам держави в політичній, економічній, оборонній та інших сферах [19, с. 29].

Інформаційний вплив у своїх крайніх проявах перетворюється на інформаційну зброю – засоби, які спрямовані на активізацію або гальмування в інформаційній системі процесів, в яких зацікавлений суб'єкт, що застосовує зброю [32, с. 7]. Політичні конфлікти нерідко застосовують як інформаційну зброю прийоми перекручування фактів, перебільшення і підміни понять, а також засоби, спрямовані на запламування, погіршення або ж знищення репутації опонента.

Сучасний стан гібридної війни в Україні, що має яскраво виражений інформаційний компонент впливу, актуалізував проблему управління інформаційно-комунікаційними потоками з метою:

- протидії з боку вітчизняних інформаційних інституцій негативним інформаційним впливам;

- наповнення національного інформаційного простору адекватною – об'єктивною, достовірною, актуальною – інформацією, спрямованою на формування і зміцнення національного світогляду і національної свідомості, комплексного уявлення про Україну, її місце у світі;

- консолідація суспільства і вироблення «стійкості» до ворожих інформаційних впливів, запобігання внутрішнім конфліктам на ґрунті інформаційного протистояння;

- формування необхідної інформаційної бази для прийняття відповідних суспільним реаліям рішень, вироблення актуальної державної політики [8].

Аби оцінити дієвість інформаційного впливу в перебігу політичних конфліктів, варто звернутися до соціологічних замірів рівня довіри до ЗМІ як провідних акторів інформаційно-комунікацій-

них маніпуляцій. Тенденції останніх років засвідчують втрату довіри до мас-медіа. Відповідні прояви фахівці констатували у 2015 і 2017 рр.

Якщо у 2013 р. 48% опитаних громадян «переважно довіряли» ЗМІ, а 10,3% «довіряли повністю», то вже у 2015 р. 19% респондентів повідомили, що їхнє ставлення до ЗМІ погіршилося [33, 40]. Національні канали як ЗМІ, що користуються найбільшою популярністю, теж помітно втрачають довіру своєї аудиторії, що засвідчують цифри опитування соціологічної компанії «InMind» – 61% (2015 р.), 58 (2016 р.), 54% (2017 р.) [16]. Наприкінці 2016 р. фахівці Київського міжнародного інституту соціології з'ясували, що з усіх соціальних інституцій засобам масової інформації довіряє 25% опитаних українців. У той же час на противагу вказаним даним варто акцентувати увагу й на рівні довіри громадян до владних інститутів, який у тому ж 2016 р. ледь сягнув 10% [14]. Відповідно, навіть на фоні зниження привабливості мас-медіа як інструмента інформаційного впливу ЗМІ все одно залишаються більш авторитетними акторами, аніж владні структури. Отже, не можна заперечити можливість залучення громадськості (аудиторії) у зону впливу засобів масової комунікації з метою розв'язання політичних конфліктів на користь однієї зі сторін.

Провідною тенденцією розвитку політичних конфліктів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. є зростаюче значення інформаційного фактора. Учасники сучасних політичних конфліктів послуговуються у своєму арсеналі усіма засобами ведення інформаційних війн (інформаційна зброя), маніпулюють громадською думкою та створюють стійкі політичні міфи. Окрім того, нового призначення набули модерні інформаційно-комунікаційні канали – поряд зі ЗМІ (ТВ, друкованими та радіо) функції політичного впливу почали виконувати численні соціальні-мережі та онлайн-платформи. По-новому оцінити роль інформаційного фактора в політичних та військових конфліктах сучасності мотивує російсько-український конфлікт, у рамках якого Україна перетворилася на полігон для реалізації ідей та принципів війни нового типу – «гібридної». Водночас загострені політичні конфлікти із переважанням інформаційних прийомів перетворюються на інформаційні війни. Саме вони об'єднують у своїй реалізації найбільш масштабні засоби інфор-

маційного впливу – маніпулювання, порушення інформаційного обміну, інформаційний тероризм, руйнування інформаційного простору країни або його використання з антидержавною метою.

1.3. Конфліктний потенціал політичних інститутів сучасної України

На початку 1980-х рр. у західній політологічній літературі значна увага приділялась аналізу конфліктного потенціалу в країнах Східної Європи. Дослідники відзначали, зокрема, швидке зростання національної самосвідомості, прагнення до національного суверенітету, примат національного над класовим [31, с. 101]. Політичні інститути сучасної України, що перебувають у стані перманентного реформування, зазнають конфліктогенних впливів як іззовні (наприклад, через дублювання і конфлікт повноважень), так і всередині (на рівні конфлікту традицій і новітніх вимог).

«Конфліктний потенціал» як мультидисциплінарне поняття залучене до категоріального апарату як теоретичних, так і суто прикладних наук. Потенціал у контексті суспільствознавства визначають як систему відновлюваних внутрішніх ресурсів людини, які проявляються в діяльності, спрямованій на отримання соціальноважливих результатів. Відповідно, конфліктний потенціал політичних інститутів доцільно визначити як сукупність внутрішніх ресурсів і характеристик політичних інститутів, що зумовлюють конфліктні ситуації з іншими учасниками політичного процесу. В умовах тривалої трансформації політичної системи здійснити заміри конфліктного потенціалу досить важко, однак вітчизняний досвід державотворення дозволяє проаналізувати причини і передумови політичних конфліктів та визначити найбільш уразливі до конфліктогенних факторів політичні інститути.

Досвід багатьох країн, що здійснюють перехід від авторитарного/тоталітарного минулого до демократії, демонструє наявність у них високого рівня політичної конфліктності. Не випадково дослідники сучасних демократичних транзитів (А. Пшеворський, Д. Рас-тоу, Ф. Шміттер, В. Гельман та ін.) приділяють значну увагу цьому питанню, але обмежують його розгляд процедурним підходом. Зо-

крема вони стверджують, що саме характер елітних розколів та обраних елітами стратегій конфліктної поведінки зумовлюють термін, хід і результати руху певної країни до демократії [38, с. 163]. Ступінь конфліктності у політичній сфері вітчизняна дослідниця Н. Степанова пропонує вимірювати, звертаючи увагу на такі показники:

- ступінь усталеності політичної системи щодо макросоціальних конфліктів (революцій, громадянських війн тощо);
- ступінь політизації соціальних конфліктів;
- рівень деструктивності політичних і соціальних конфліктів;
- ступінь інституціоналізації та правового регулювання конфліктів;
- найбільш розповсюджені типи і форми політичних конфліктів і зони накопичення кризового потенціалу;
- стратегії політичних суб'єктів як сторін конфлікту і/або відповідальних за його врегулювання [38, с. 164].

Основні джерела виникнення конфліктів в Україні можна поділити на три групи:

- суперечності, що породжені соціально-економічним становищем народу. Конфлікт проявляється в дихотомії багатства та бідності, процвітання небагатьох і злиденності більшості;
- політичне протистояння окремих суб'єктів, що виборюють владу та управлінські повноваження. Цинічні та брутальні конфлікти за владу ведуть до відчуження та несприйняття її більшістю громадян, що суттєво послаблює легітимність державних інститутів;
- зовнішні виклики. Україна розташована у важливому геополітичному просторі, контролювати який прагнуть впливові держави. Російська збройна агресія проти України яскраво це демонструє [7, с. 13–14].

У сучасній українській політиці сформувалися такі вразливі до конфліктогенних чинників політичні інститути:

- політична опозиція – через невизначений нормативно-правовий статус і незавершений процес інституціоналізації;
- політична еліта – у зв'язку з проблемами здійснення політичної конкуренції;
- силові і правоохоронні інституції – через конфліктність, пов'язану з дублюванням повноважень і функцій;

– органи місцевого самоврядування і державного управління – у зв'язку з незавершеністю процесу децентралізації влади;

– інститут виборів, що й досі перебуває у стані пошуку оптимальної моделі виборчої системи.

На конфліктному характері взаємовідносин між владою та опозицією в Україні наголошує вітчизняний політолог В. Бусленко. Причина цього полягає, по-перше, у суперечливому характері самої опозиції, адже, з одного боку, вона не існує без влади, з іншого, – вона їй певною мірою протистоїть. По-друге, варто зважати й на звуження політико-правового поля для діяльності опозиції, дистанціювання її на периферію політичного життя через мінімізацію впливу на діяльність уряду. В таких умовах опозиція часто вдається до неконструктивної критики виконавчої влади, не пропонуючи власної альтернативи [4]. Дійсно, нинішній етап інституціоналізації політичної опозиції й досі не має у порядку денному визначення певного набору засобів та механізмів політичної боротьби та захисту групових інтересів, що могло б бути врегульовано або на рівні регламенту Верховної Ради України (для парламентської опозиції), або на законодавчому рівні (для інституту політичної опозиції як такого).

Розпорошеність і неоднорідність української опозиції зумовлює конфліктність як у системі «влада – опозиція», так і всередині опозиційної групи (системна та позасистемна опозиція, контреліта, «тіньовий» уряд тощо). А переважання неконвенційних засобів політичної боротьби призводить до зниження рівня авторитету опозиції як політичного інституту.

Політична еліта в Україні також зазнає конфліктогенного впливу, передусім, через недостатньо регульовані механізми політичної конкуренції. На нашу думку, реалізацію політичної конкуренції в українському суспільстві супроводжують проблеми маніпулювання громадською думкою і політичною волею населення, зловживання політичними технологіями тощо [44, с. 5]. Окрім того, українські політики активно включають регіональний компонент до технологій політичного маніпулювання, особливо під час виборчих кампаній. Це завжди призводить до підвищення конфліктності у суспільстві та робить політичну конкуренцію загостреною [44, с. 177]. А глибокий внутрішньоелітний конфлікт та компози-

ція протистояння основних елітних угруповань чинять значний деструктивний вплив на реалізацію функцій політичних партій та партійної еліти [44, с. 285].

Доктор політичних наук О. Новакова вважає, що «політичні еліти в Україні перебувають у стані «вічного конфлікту», який переривався лише завдяки консолідації під домінуючим авторитарним примусом» [23, с. 77]. Водночас науковець стверджує, що етап «вічного конфлікту» між елітарними угрупованнями має бути змінений конвергенцією політичних сил, яка ґрунтується на конкуренції за загальновизнаними узгодженими правилами. Головною метою такої консолідації є встановлення ефективного балансу різних інтересів і закріплення його в інституціональних правилах гри.

Політична еліта, яка є виразником інтересів певних соціальних (економічних, промислових, етнічних тощо) груп залишається заручницею конфліктогенних чинників і дає своєрідний поштовх до виникнення суперечностей та конфронтації у своєму оточенні. З іншого боку, конкуренція політичної еліти як ознака демократичності виникає лише там, де існує неузгодженість інтересів, які до того ж конфліктують між собою.

Ще однією сферою, де важко уникнути конфліктності, є блок силових і правоохоронних структур. Причиною зіткнень повноважень та однопорядкових органів є дублювання функцій та створення все більш розгалуженої системи контролюючих, охоронних, каральних відомств. Так, конфлікт, що виник між представниками Генеральної прокуратури України і Національного антикорупційного бюро України набув міжнародного резонансу. Розв'язати суперечку мала Служба безпеки України, однак вже у процесі слідства спецслужба спровокувала новий скандал, звинувативши співробітника НАБУ в корупції [34]. У контексті здійснення антикорупційної діяльності відзначилися конфліктними відносинами вже згадуване НАБУ та Національне агентство з питань запобігання корупції. Світова спільнота такі явища в Україні вже охрестила «війною антикорупціонерів», однак фахівці не сподіваються на швидке розв'язання цих конфліктів та конструктивну співпрацю між відомствами [6].

Вирішенню вказаних конфліктів може сприяти лише законодавче втручання у частині чіткого розмежування функцій, повно-

важень і компетенцій правоохоронних, контролюючих та антикорупційних органів. Нові виклики сучасності, пов'язані з глибинними реформами, не розширюють повноваження вже існуючих відомств, а створюють нові і частково дубльовані.

Децентралізація влади, хоч і має на меті демократизацію суспільно-політичних відносин, однак стала джерелом ряду конфліктних явищ, які стосуються передусім органів місцевого самоврядування та державного управління. Головна причина конфліктогенності тут полягає в економічному чиннику, адже з передаванням нових функцій і відповідальності на місця центральною владою не було врегульовано питання фінансування набутих повноважень. Це породжувало як непорозуміння, так і прямі конфлікти у владній горизонталі. Ще однією причиною конфліктності стала відсутність і недостатність кваліфікованих кадрів у місцевих органах влади, натомість мав місце надлишок тих, хто без відповідного досвіду та державницького бачення прагнув обійняти стратегічні посади на місцевому рівні.

Процес реалізації реформи децентралізації створює низку потенційних викликів і ризиків у сфері соціокультурної політики, ефективного управління, розвитку політичного плюралізму в громадах. Зокрема йдеться про обмежений контроль за виборами: відсутність ефективного контролю з боку громадських інститутів і Центральної виборчої комісії над процесом виборів в об'єднаних територіальних громадах може призвести до виникнення локальних політичних конфліктів, посилення політичних монополій. Деякі експерти наголошують на потенційних ризиках криміналізації процесу виборів у громадах. Наприклад, громадськими організаціями відзначалися три головні проблеми виборів в об'єднаних громадах у грудні 2016 р. – криміналізація виборів, підкуп і використання адмінресурсу [13].

Власне інститут виборів в Україні теж залишається у зоні ризику підвищеної конфліктності. Однак тут скоріше йдеться про процедурну конфліктність, яка зумовлена відсутністю чіткої стратегії модернізації виборчої системи. Морально-етичні аспекти конфліктності електорального процесу пов'язані з так званою «виборчою корупцією». Зокрема вибори допускають наявність певних каналів для формування політичної влади не за критерієм відповід-

ності делегованим функціям, а за матеріальним принципом. Як наслідок, формується некомпетентний державний апарат, а суспільство переходить у статус опозиції до виборної політичної еліти.

Водночас, на думку Л. Кочубей, ті чи інші соціальні конфлікти зазвичай виникають задовго до виборів і не мають до них прямого стосунку, але на момент виборів цілеспрямовано посилюються та загострюються. А в результаті виборів, частіше за все, відбувається не ескалація конфлікту, а навпаки, «викид» соціальної енергетики. Регулярність виборчого циклу (раз на чотири-п'ять років, а останнім часом в Україні частіше) забезпечує ритмічну пульсацію соціального життя, його постійне оновлення та вивільнення від накопичених проблем. Дослідниця наголошує, що без виборів енергія соціальних протиріч або майже зникає, внаслідок чого суспільство втрачає життєздатність і перебуває у стагнації, або ж накопичується і підриває всю соціальну систему. Л. Кочубей підсумовує, що саме вибори є тим механізмом, який дає змогу управляти соціальною енергетикою, і виборча кампанія лише окреслює ці глибинні конфлікти. Окрім того, поширеною є точка зору, що вибори, які відбуваються на тлі конфліктів, передчасні і можуть скоріше сприяти розширенню конфліктів, аніж їхньому розв'язанню. Проте подекуди такі вибори вирівнюють окремі конфліктні питання і зводять їх до локальних, контрольованих інцидентів [21, с. 17–18].

Існують і такі конфліктогенні чинники, що лежать поза межами політичних інститутів чи органів влади. Тут варто згадати про ціннісні, інформаційні та етнонаціональні аспекти, які призводять не лише до внутрішньополітичного, але й міжнародного протистояння. Так, конфлікт цінностей та розбіжності у політичних ідеалах мали місце в Україні в період відходу від радянської моделі управління. Старші покоління не сприймали новацій керівництва держави, а молодим поколінням демонстрували обгортку модерного менеджменту, нерідко підміняючи поняття або популяризуючи гласні заходи, на кшталт «декомунізації».

Інформаційні чинники пов'язані з непоінформованістю населення щодо змін і політичних процесів у державі. Неінформоване суспільство є більш конфліктним через засилля маніпулятивного впливу. Фахівці саме з цим аспектом пов'язують, наприклад, повільність реформи децентралізації влади у частині створення

об'єднаних територіальних громад. Обмеженість каналів інформації та незначне охоплення аудиторії призвели до того, що у деяких регіонах відсоток територій, об'єднаних у громади, не сягнув і 10% (Закарпатська, Київська, Кіровоградська області) [12].

Етнонаціональні та культурні чинники впливу на рівень конфліктогенності в Україні проявили себе у розв'язанні міжнародного конфлікту, пов'язаного із ухваленням Закону України «Про освіту». У ситуацію навколо сьомої статті закону, яка регламентує мовне питання освітньої реформи, на дипломатичному рівні втрутилися три держави – Угорщина, Румунія та Польща, які вимагали зберегти для власних національних меншин право отримувати середню освіту рідною мовою. Виходом із неоднозначної ситуації Україна обрала спільні консультації із зацікавленими сторонами та залучення міжнародного експерта в особі Венеціанської комісії, яка й має остаточно дати правову оцінку документу і знизити рівень міжнародної конфронтації.

Враховуючи наведені приклади конфліктності у політичній системі сучасної України, очевидним є висновок, що однією з головних передумов зародження і перебігу політичних конфліктів та суперечок є, з одного боку, відсутність каналів взаємної комунікації розрізнених політичних інститутів, з іншого боку, безініціативність і незацікавленість гілок влади у пошуку цих каналів. Законодавчого врегулювання потребує й система стримувань і противаг, яка має забезпечити баланс повноважень і компетенцій владних інституцій.

Ряд дослідників все ж вбачають позитивні наслідки політичних конфліктів, зокрема інтерпретуючи їх як спосіб подолання сучасних проблем в Україні. Так, А. Слободянюк вказує, що в демократичних суспільствах інтереси різних соціальних груп представляють різні політичні партії, і конкретний конфлікт розв'язується у переговорний спосіб, завдяки реформуванню суспільства, зміні панівної еліти на виборах під час парламентської боротьби та іншими цивілізованими методами. У результаті відбувається не руйнація, а розвиток суспільства. Позитивні наслідки соціально-політичного розвитку постають не з конфлікту як такого і не з уявної безконфліктності, а з уміння впливати на конфлікт у потрібному напрямі [35]. Приймаючи вказану точку зору,

зауважимо, що вітчизняна практика розв'язання політичних конфліктів поки не набула достатнього досвіду, аби запропонувати сторонам конфлікту стільки варіантів його врегулювання, де мала б місце гарантована умова консенсусу, яка влаштувала б усіх суб'єктів протистояння.

На думку І. Зельманович, наразі в Україні продовжують домінувати бюрократично-кланові відносини, де активно лобіюють свої бізнес-інтереси, які далекі від національних інтересів держави, що дуже часто є індикатором та причиною виникнення конфліктів. Адже якщо люди невдоволені умовами свого життя, які створюються хибною політикою існуючої влади, вони повинні піти на усвідомлений конфлікт з діючим режимом, інакше їм досить складно змінити ситуацію на краще [17]. Зразком такого усвідомленого конфлікту автор називає Помаранчеву Революцію та Революцію Гідності, учасники яких свого часу виступили проти номенклатурно-бюрократичної та олігархічної системи влади.

Причиною усієї сукупності конфліктів в українському суспільстві є протистояння різних потреб, інтересів, цінностей конкретних суб'єктів політики, складових соціальної структури. Вітчизняна політика, яка зазнала революційного втручання та перебуває на етапі глибоких системних реформ, стала джерелом принципово нових за змістом політичних конфліктів. Якщо раніше мало місце протистояння влади й опозиції, то сьогодні головні політичні конфлікти розвиваються між вищими посадовими особами держави, тобто всередині еліти, однопорядковими відомствами, суспільством та державним апаратом. Політична дійсність в Україні в останні два-три роки дедалі більше зводиться до міжінституційних конфліктів компетенції.

Однак варто взяти до уваги, що конфліктний потенціал політичних інститутів в Україні й досі несе відбиток попередньої (радянської) моделі врядування та залежить від перебігу боротьби «старої» та «нової» систем управління. Завершення основоположних реформ та набуття відповідного досвіду врегулювання політичних конфліктів дозволить Україні сконцентруватися на подальшій модернізації політичної системи держави і відійти від перманентної потреби розв'язувати міжінституціональні суперечки.

Висновки до розділу 1

Політичний конфлікт як зіткнення різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їхньому прагненні реалізувати свої інтереси й цілі, пов'язаний насамперед з боротьбою за здобуття влади, у своєму теоретичному оформленні пройшов тривалий еволюційний шлях. Концепції та інтерпретації політичного конфлікту торкнулися практично всіх аспектів життя суспільства – потреб і ресурсів життя людства, індивідуальних та групових психологічних особливостей, детермінант етнополітичного розвитку та цивілізаційного поступу, відносин держави, індивіда і громадянського суспільства тощо. Політичний конфлікт у його позитивному і негативному вимірі більшістю дослідників сприймається як невід'ємний і неминучий атрибут суспільно-політичного розвитку.

Серед провідних чинників впливу на формування і перебіг політичних конфліктів у сучасному світі чільне місце посідає інформаційний. Це зумовлено як процесом глобалізації, так і розвитком інформаційного суспільства. Під тиском інформаційного впливу існує ризик трансформації політичного конфлікту у стан інформаційної війни як крайньої форми протистояння, де можуть бути використані усі засоби та прийоми інформаційно-комунікаційних маніпуляцій. Головним інструментом інформаційного впливу є засоби масової інформації, завдяки яким сторони політичного конфлікту нейтралізують опонентів, інтерпретують у вигідному ракурсі інформацію та формують відповідну громадську думку як мірило підтримки чи заперечення.

Враховуючи конфліктогенність суспільства, було досліджено конфліктний потенціал політичних інститутів України, визначений як сукупність внутрішніх ресурсів і характеристик політичних інститутів, що зумовлюють конфліктні ситуації з іншими учасниками політичного процесу. Вітчизняний досвід формування політичних конфліктів довів, що найбільш вразливими серед політичних інститутів є політична опозиція, політична еліта, органи місцевого самоврядування та державного управління, правоохоронні та силові відомства, інститут виборів. Окрім того, варто звернути увагу на конфліктогенний потенціал тих політичних чинників, які перебувають поза межами політичних інститутів чи органів влади, зокрема інформаційних, ціннісних, культурних, етнонаціональних.

Список використаних джерел до розділу 1

1. Бертон Дж. Теория человеческих потребностей / Дж. Бертон // Конфликты: теория и практика разрешения. Опыт зарубежных исследований: в 3 т. / [под ред. Е.Ю. Садовской, И.Ю. Чупрыниной]. – Т. 3. – Алматы, 2002. – С. 200–212.

2. Бельська Т. Інформаційно-психологічна війна як спосіб впливу на громадянське суспільство та державну політику держави [Електронний ресурс] / Т. Бельська // Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління. – 2014. – № 1. – С. 49–56. – Режим доступу: <http://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PublicAdministration/vol1/49-56.pdf>

3. Брайс Дж. Природа общественного мнения [Електронний ресурс] / Дж. Брайс. – Вашингтон: Ун-т Дж. Вашингтона, 2000. – Режим доступу: www.nscs.ru/docs/Dz.Brais_Priroda_obs.mnenia.doc

4. Бусленко В. Конфліктний характер взаємовідносин між владою та опозицією в Україні: причини та політичні наслідки [Електронний ресурс] / В. Бусленко // Studia Politologica Ucraino-Polona. – 2015. – Вип. 5. – Режим доступу: file:///C:/Users/1/Downloads/Spup_2015_5_9.pdf

5. Бэкон Ф. Опыты, или Наставления нравственные и политические [Електронний ресурс] / Ф. Бэкон. – М.: Мысль, 1978. – Режим доступа: https://royallib.com/get/doc/bekon_frensis/opiti_ili_nastavleniya_nravstvennie_i_politicheskie.zip

6. Голубов О. Війна антикорупціонерів в Україні. Що стоїть за конфліктом НАБУ та НАЗК [Електронний ресурс] / О. Голубов // Deutsche Welle. – 14 листопада 2017 р. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk>

7. Гордієнко М. Політичний конфлікт як спосіб існування соціуму / М. Гордієнко // Наукові записи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: збірник наукових статей. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2008. – Вип. 41. – С. 7–15.

8. Гранчак Т. Управління інформаційно-комунікаційними потоками в контексті виникнення і врегулювання політичних конфліктів у перехідних суспільствах [Електронний ресурс] / Т. Гранчак // Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ: Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://nbuviap.gov.ua/>

index.php?option=com_content&view=article&id=1080:upravlinnya-informatsijno-komunikatsijnimi-potokami-v-konteksti-viniknennya-i-vregulyuvannya-politichnikh-konfliktiv-u-perekhidnikh-suspilstvakh&catid=127&Itemid=460

9. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф. – М.: Росспен, 2002. – 284 с.

10. Денисенко І. Сучасна теорія конфлікту: проблеми експлікації, демаркації, класифікації / І. Денисенко // Український соціум. – 2013. – № 3 (46). – С. 32–43.

11. Дериглазова Л. Асимметричные конфликты: уравнение со многими неизвестными / Л. Дериглазова. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2009. – 284 с.

12. Децентралізація: Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/areas>

13. Децентралізація в Україні: досягнення, надії і побоювання [Електронний ресурс] // Український незалежний центр політичних досліджень: Офіційний веб-сайт. – 2017. – Режим доступу: http://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Decentralisation_UK_2017.pdf

14. Довіра соціальним інституціям: прес-реліз соціологічного опитування, 2016 р. [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології: Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1>

15. Донбас в етнополітичному вимірі: монографія / за заг. ред. В. Котигоренка. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с.

16. За рік знизилась довіра українців до телеканалів та інтернет-ЗМІ – дослідження Internews, 2016 р. [Електронний ресурс] // Детектор медіа: Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/za_rik_znizilas_dovira_ukraintsiv_do_telekanaliv_ta_internetzmi_doslidzhennya_internews

17. Зельманович І. Теоретичні основи дослідження конфлікту як суспільно-політичного явища [Електронний ресурс] / І. Зельманович // Збірник міжнародної науково-практичної конференції РДГУ. – Рівне, 2016. – Режим доступу: <http://politologia-rdgu.rv.ua/images/pan14/38.pdf>

18. Зиммель Г. Конфликт современной культуры [Электронный ресурс] / Г. Зиммель. – М.: Юрист, 1996. – Режим доступа: http://lib100.com/book/philosophy/georg_simmel_1/pdf

19. Кобільник Б. Роль інформаційно-психологічних впливів у інформаційній війні / А. Гізун, Б. Кобільник // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки», м. Кропивницький. – 2016. – С. 28–29.

20. Козер Л. Функции социального конфликта / Л. Козер. – М.: Идея-Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000. – 208 с.

21. Кочубей Л. Політичні конфлікти в сучасній Україні: технології запобігання та специфіка перебігу / Л. Кочубей // Наукові записки. – 2008. – Вип. 41. – С. 16–25.

22. Макиавелли Н. Государь. Избранные произведения / Н. Макиавелли; [пер. с ит., вступит. статья К. Долгова]. – М.: Художественная литература, 1982. – С. 301–379.

23. Новакова О. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації / О. Новакова // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 72–81.

24. Остроухов В. До проблеми забезпечення інформаційної безпеки України / В. Остроухов, В. Петрик // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 135–141.

25. Панарин И. СМИ, пропаганда и информационные войны [Электронный ресурс] / И. Панарин. – М.: Поколение, 2012. – 336 с. – Режим доступа: http://propagandahistory.ru/books/Igor-Panarin_SMI--propaganda-i-informatsionnye-voyny

26. Парсонс Т. О структуре социального действия [Электронный ресурс] / Т. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/index.php

27. Пойченко А. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання: наук. вид. / А. Пойченко, В. Ребало, О. Хворостяний. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 94 с.

28. Політологічний енциклопедичний словник: посібник для вищ. навч. закл. / [упоряд. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

29. Почепцов Г. Пропаганда и контрпропаганда / Г. Почепцов. – М.: Центр, 2004. – 252 с.

30. Почепцов Г. Риторика войны и риторика мира [Электронный ресурс] / Г. Почепцов // Телекритика. – Режим доступа: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/30693>

31. Примуш М. Політичні конфлікти та їх типи / М. Примуш // Політичний менеджмент. – 2010. – № 1. – С. 96–104.

32. Расторгуев С. Введение в формальную теорию информационной войны / С. Расторгуев. – М.: Вузовская книга, 2002. – 120 с.

33. Рівень довіри до ЗМІ зріс: соціологічне опитування, 2013 р. [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва: Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: http://old.dif.org.ua/ua/mass_media/riven-na.htm

34. Савицький О. Конфлікт між ГПУ і НАБУ: далі буде гірше? [Електронний ресурс] / О. Савицький // Deutsche Welle. – 18 серпня 2016 р. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk>

35. Слободянюк А. Політичний конфлікт як спосіб подолання сучасних проблем в Україні [Електронний ресурс] / А. Слободянюк // Репозитарій Вінницького Національного Технічного Університету: Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17611/1768.pdf?sequence=3>

36. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.

37. Сорель Ж. Размышления о насилии / Ж. Сорель. – М.: Фаланстер, 2013. – 293 с.

38. Степанова Н. Політична конфліктність і кризовість у сучасному українському суспільстві / Н. Степанова // Наукові записки. Серія «Політичні науки». – 2008. – Вип. 3. – С. 162–170.

39. Ткач А. Особливості вирішення політичних конфліктів в умовах адміністративної реформи [Електронний ресурс] / А. Ткач // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія психологія комунікації». – 2010. – № 4. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/336>

40. Українці втрачають довіру до ЗМІ – дослідження КМІС та ГО «Телекритика», 2015 р. [Електронний ресурс] // Детектор медіа: Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens>.

ua/mediaprosvita/research/ukrainsi_vtrachayut_doviru_do_zmi_doslidzhennya_kmis_ta_go_telekritika

41. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – 603 с.

42. Хорошко В. Інформаційна війна. ЗМІ як інструмент інформаційного впливу на суспільство [Електронний ресурс] / В. Хорошко // Безпека інформації. – 2016. – Т. 22, № 3. – С. 283–288. – Режим доступу: file:///C:/Users/1/Downloads/11104-29060-1-PB%20(1).pdf

43. Щедрова Г. Детермінанти впливу мас-медіа на формування міжнародної політики / Г. Щедрова // Актуальні проблеми політики. – Одеса: Фенікс. – 2017. – № 60. – С. 105–116.

44. Щедрова Г. Політична конкуренція еліт у сучасній Україні: монографія / Г. Щедрова. – Дніпро: Акцент ПП, 2016. – 390 с.

45. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони. – М.: Ладомир, 2004. – 293 с.

46. Bentley A. The Process of Government. A Study of Social Pressures / A. Bentley. – Chicago: The University of Chicago Press, 1908. – 501 p.

47. Boulding K. Conflict and Defence: A General Theory / K. Boulding. – N.Y.: Harper & Brothers, 1963. – 349 p.

48. Brzezinski Zb. Political Power: USA/USSR / Z. Brzezinski, S. Hanington. – New York: The Viking Press, 1963. – 461 p.

49. Doob L. Public opinion and propaganda / L. Doob. – Hamden, Connecticut, 1966. – 401 p.

50. Galtung J. Theories of Peace: A Synthetic Approach to Peace Thinking / J. Galtung. – Oslo: International Peace Research Institute, 2005. – 238 p.

51. Hechter M. Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966 [Електронний ресурс] / M. Hechter. – London, 1975. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books/about/Internal_Colonialism.html?id=XgeTEUs5zmsC&redir_esc=y

52. Johnson-Cartee K. Strategic political communication: rethinking influence, persuasion, and propaganda / K. Johnson-Cartee. – Lanham, 2004. – P. 161–170.

53. Mack A. Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict / A. Mack // World Politics. – 1975. – Vol. 27, № 2. – P. 175–200.

54. Oppenheimer F. The State; Its History and Development Viewed Sociologically / F. Oppenheimer. – New York: Arno Press, 1972. – 188 p.

55. Rothschild J. Ethnopolitics: A Conceptual Framework / J. Rothschild. – New York: Columbia University Press, 1981. – 290 p.

КОНФЛІКТ У СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

2.1. Еволюція теоретико-методологічних підходів до інтерпретації поняття «міжнародний конфлікт»

Сучасні міжнародні відносини мають стійку тенденцію до посилення свого конфліктогенного потенціалу через ускладнення та збільшення кількості як класичних міжнародних, так і локальних та регіональних конфліктів. Велика кількість політичних, ідеологічних, соціально-економічних та інших конфліктів впливають на міжнародну систему в цілому, отримують реакцію суб'єктів міжнародних відносин або є об'єктом безпосереднього втручання міжнародного співтовариства. Розширення масштабів конфліктів в умовах глобалізації створює серйозну загрозу міжнародній системі у зв'язку з небезпекою воєнних та екологічних катастроф, збільшенням масштабів масових міграцій населення, дестабілізацією політичного розвитку окремих країн та регіонів.

Зростання числа внутрішніх та зовнішніх конфліктів та їх впливу на світову систему, різноманітність міжнародних акторів ускладнили процес врегулювання конфліктів та їх запобігання і збільшили кількість його учасників. Загрози національній та міжнародній безпеці, викликані посиленням конфліктності сучасного світу, вимагають розробки механізмів урегулювання конфліктів у межах зовнішньої політики держав та рішень міжнародних організацій. Існування значної кількості інтерпретацій, оцінок конфліктів як явища світової політики ускладнює вибір методів вирішення конфліктів як його безпосередніми учасниками та міжнародним співтовариством, так і експертним середовищем.

Визначення міжнародного конфлікту, його природи та основних характеристик налічують численні варіанти в межах сучасних наукових підходів. Поняття «міжнародний конфлікт» одно-

часно набуває різних значень, з яких найбільш поширені: міжнародний спір; ситуація, що ескалує міжнародний спір; міжнародний збройний конфлікт або позначення ситуацій, основою яких виступають протиріччя між акторами міжнародних відносин. Американський дослідник А. Рапопорт зазначав, що створення загальної теорії конфлікту мало ймовірно через те, що поняття «конфлікт» включає в себе явища, що мають кардинально відмінні характеристики та підпорядковуються різним принципам [10, р. 70].

Проблематичність в уніфікації терміна «міжнародний конфлікт» пояснюється неоднозначністю його вживання та міждисциплінарним характером поняття «конфлікт» у цілому. У міжнародних відносинах конфлікт традиційно пов'язують з урегулюванням війн, спорів, зіткнень та інших розбіжностей між державами. У той же час міжнародний конфлікт не становить унікального явища, йому властиві характеристики, ідентичні іншим видам суспільних конфліктів.

Тенденції розвитку сучасного глобалізованого світу дозволяють констатувати зменшення числа міжнародних конфліктів, натомість актуалізується проблема внутрішніх конфліктів, що спровоковані зростанням сепаратизму, крайніми формами націоналізму та релігійного фундаменталізму, загрозами транснаціонального тероризму та міжнародної організованої злочинності. У той же час зростання активності міжнародного співтовариства в процесі глобалізації світової політики та економіки спричинило збільшення масштабів міжнародного втручання не тільки в міждержавні, але і у внутрішні конфлікти, з метою їх запобігання, вирішення, сприяння постконфліктному будівництву. Таким чином, відбувається інтернаціоналізація внутрішніх конфліктів міжетнічного, соціально-економічного, політичного характеру. Подібні конфлікти набувають міжнародного виміру у випадку їх безпосереднього впливу на стабільність міжнародної системи, реакції з боку інших міжнародних акторів або втручання з боку міжнародних організацій.

У зв'язку з цим частина політологів (наприклад, К. Боулдинг, Р. Слайдер) не надають міжнародним конфліктам окремого визначення, вважаючи їх специфічною формою загальних процесів взаємодії між державами. Подібним чином оцінюють

ся й надзвичайні події у внутрішньому житті держав, які можуть впливати на зовнішнє становище, у тому числі громадянські заворушення й війни, державні перевороти та військові заколоти, повстання, партизанські дії [36, с. 229]. Прості інциденти, зокрема ізольовані випадки протистояння низької інтенсивності між переліченими вище суб'єктами конфлікту, не кваліфікуються як міжнародний конфлікт.

Визначення міжнародних конфліктів здійснюється на основі їх класифікації, яка має першочергове значення щодо вибору варіантів урегулювання конфліктів. Саме вибір способу розв'язання конфлікту часто служить критерієм поділу спорів за участі міжнародних акторів на політичні та юридичні. Переважання політичних моментів дає підстави звертатися до дипломатичних методів або процедур міжнародного примирення, у той час як переважання юридичних – до міжнародного арбітражного або судового слухання. Враховуючи вищезазначене, а також те, що основою будь-якого міжнародного конфлікту є протилежні інтереси окремих акторів, конфлікт, об'єктом якого є сфера міжнародних інтересів, завжди стосується політичних аспектів діяльності держави.

Як сучасна політична теорія, так і доктрина міжнародного права, не пропонують чітких критеріїв щодо розмежування юридичних та політичних аспектів міжнародних конфліктів. Жоден документ міжнародного права не подає визначення політичного міжнародного спору, тоді як поняття «юридичні спори» розкрито достатньо детально. Наприклад, Статут Міжнародного суду ООН до спорів юридичного характеру відносить такі, що тлумачать договір, будь-яке питання міжнародного права, пов'язані з фактом порушення міжнародного зобов'язання або відшкодування за порушення міжнародного зобов'язання (п. 2. ст. 36) [35].

Політичні конфлікти в системі міжнародних відносин традиційно вважаються найскладнішими через неоднозначність методів їх розв'язання, у той же час перебіг юридичних міжнародних спорів (як приклад – територіальні конфлікти) часто залежить від політичної кон'юнктури, яка стає визначальним чинником вирішення конфлікту, тобто юридичні засади вирішення конфлікту можуть підмінятися використанням фактора сили або іншими засобами впливу, що мають політичний характер.

Положення Статуту ООН дозволяють виділити дві категорії міжнародних конфліктів – такі, що загрожують міжнародному миру та безпеці і такі, що не мають ознак загрози [35]. Однак на практиці ООН не сформулювала загальних критеріїв для цієї класифікації міжнародних конфліктів. Незважаючи на певну невідзначеність, надання конфлікту категорії спору, що загрожує міжнародному миру та безпеці, автоматично підвищує увагу світової громадськості та забезпечує участь у процедурі вирішення конфлікту органів ООН.

За умов реальної загрози миру та безпеці в регіоні і світі в цілому ООН звертається до операцій з примушення до миру (peace enforcement operations), які передбачають залучення міжнародних збройних сил, що мають дозвіл застосовувати воєнну техніку не тільки задля самооборони, але і за прямим призначенням: знищення воєнних об'єктів, збройних угруповань тощо. Операції з примушення до миру потребують чіткої санкції Ради Безпеки ООН та застосовуються з метою відновлення миру та безпеки в ситуаціях, коли через загрозу миру Рада Безпеки приймає рішення щодо активних дій.

Важливими класифікаційними критеріями міжнародних конфліктів є їх масштаби, визначення яких дає можливість оцінити межі конфлікту та адекватність зусиль щодо його розблокування. Залежно від масштабів конфлікти поділяються на генералізовані (мають тенденцію до залучення значної кількості країн-учасниць та переростання у глобальні світові конфлікти), регіональні, субрегіональні та обмежені конфлікти.

Залежно від форм та засобів, що використовують актори міжнародних відносин, або ступеня інтенсивності конфлікту виділяють мирні та збройні міжнародні конфлікти. Найчастіше термін «міжнародний конфлікт» супроводжується визначенням «збройний», таким чином позначається одна з найгостріших проблем міжнародних відносин. Український дослідник С.Я. Бескоровайний визначає міжнародний збройний конфлікт як збройну боротьбу між двома або декількома сторонами, що володіють міжнародною правосуб'єктністю, а саме: суверенними державами, національно-визвольним рухом і метрополією, визнаною повсталюю або воюючою стороною і відповідною державою [16, с. 122].

Сучасна характеристика міжнародного збройного конфлікту базована на формулюваннях міжнародних правових документів середини ХХ ст. Зокрема в Женевських конвенціях 1949 р. міжнародний збройний конфлікт визначається як оголошена війна або інший збройний конфлікт, що виникає між двома або більше сторонами, навіть, якщо одна з них не визнає стану війни. Коментарій Міжнародного Червоного Хреста до Женевських конвенцій 1949 р. деталізує попереднє визначення міжнародного збройного конфлікту як «будь-яку розбіжність», що виникає між державами та супроводжується втручанням збройних сил, навіть якщо одна із сторін не визнає стану війни. При цьому тривалість та кількість жертв конфлікту не впливає на визначення його збройного характеру [9]. Для міжнародного збройного конфлікту визначальними є факт порушення державного суверенітету посередництвом збройного втручання та вихід конфлікту за межі окремої національної держави.

Традиційно міжнародний збройний конфлікт трактується як війна, що являє собою критичну стадію реалізації протиріч міжнародних акторів, насамперед держав та союзів держав. Сучасні дослідники відмовляються від використання терміна «війна» на користь поняття «міжнародний конфлікт». У цьому випадку вживання терміна «війна» позначає ступінь інтенсивності збройних конфліктів. Війна як форма силового вирішення конфліктів найвищого ступеня інтенсивності має такі критерії: систематичне застосування сили протягом певного часу; застосування у великому обсязі збройних сил сторонами, що конфліктують; значні руйнування як наслідок конфлікту. Дослідники Л. Вілхелсем, Х. Стренд відносять міжнародний збройний конфлікт до категорії «війна», якщо його жертвами стали щонайменше 1000 людей на рік [14]. Поняття «війна» в загальноприйнятому розумінні часто застосовується в міжнародній політиці та журналістиці.

Міжнародні конфлікти характеризуються складним суб'єктним складом. Поняття міжнародного конфлікту застосовується не тільки до міждержавних конфліктів, але і до конфліктів між будь-якими акторами, що взаємодіють у системі міжнародних відносин. У другій половині ХХ ст. суб'єктний склад міжнародних конфліктів був доповнений народами, що ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режи-

мів за здійснення свого права на самовизначення. Як актори сучасних міжнародних конфліктів задіяні повстанські угруповання, кримінальні банди, діаспора, етнічні партії, міжнародні організації, регулярні армії [8, р. 174].

Однією з тенденцій сучасних міжнародних відносин є набуття недержавними акторами можливостей високого рівня збройної боротьби, що раніше характеризувало тільки держави. Результатом стало переважання примусових дій та збройної боротьби як основних методів сучасної миротворчості. Враховуючи значну кількість учасників, сторонам міжнародного конфлікту досить складно досягти урегулювання.

Незважаючи на посилення позицій недержавних суб'єктів, держави залишаються домінуючими та найбільш динамічними акторами сучасних міжнародних відносин.

Всебічне усвідомлення міжнародного конфлікту не уявляється можливим без визначення його причин. Зриви в урегулюванні конфліктів за участі міжнародних акторів часто обумовлені неправильним або неповним розумінням справжніх цілей та інтересів його учасників.

До загальних причин міжнародних конфліктів належать: недосконалість людської природи, бідність та нерівність народів різних країн; соціально-економічний та політичний лад держави, рівень її культури і цивілізованості; непорядкованість міжнародних відносин. Практика міжнародних відносин свідчить, що в основі суперечностей зрідка лежить якийсь один чинник. Джерелом суперечностей здебільшого є інтереси певних держав, економічних союзів, а також військово-політичних блоків. Предметом суперечностей часто є території та кордони, прагнення посісти домінуюче становище в регіоні, протистояння економічних, політичних інтересів країн, негативні етнічні стереотипи, релігійні протиріччя [31]. Перелічені вище конфліктоутворюючі чинники не є вичерпними, хоча сповна формують уявлення про мотивацію сторін міжнародного конфлікту.

Серед різноманітних підходів щодо причин міжнародних конфліктів доцільно виділити два основних підходи – структурний та системний. У межах першого – міжнародні конфлікти обумовлюються характером структури міжнародної системи. Прихильники

системного підходу виводять міжнародні конфлікти із внутрішнього середовища системи міждержавних відносин.

Традиційними концепціями причин міжнародних конфліктів є економічні та територіальні. Американський політолог Тодд Сандлер зазначає, що територіальні спори та боротьба за ресурси є головними причинами як для громадянських війн, так і для міждержавних конфліктів [11, р. 724]. Так, частина держав залишають за собою право використовувати силу з метою захисту або анексії спірних територій, а одним із факторів успішного економічного розвитку залишається контроль над ключовими природними ресурсами.

2.2. Феномен збройного конфлікту в постбіполярній міжнародній системі

Традиційне трактування системи міжнародних відносин довгий час спиралося на інтерпретацію понять війни та миру між державами. Протягом XX ст. міждержавні угоди та норми міжнародного права, що мали стосунок до проблем безпеки, регламентували процедури ведення війн, правила оголошення війни та підписання миру. Усі форми збройних зіткнень між державами визначалися терміном «війна», юридичний статус якого був підтверджений міжнародно-правовими актами. Конфлікти, що не мали статусу війни, взагалі залишалися поза увагою міжнародного співтовариства. Конфлікти постбіполярної міжнародної системи мають відмітні, якісно нові характеристики порівняно з конфліктами епохи холодної війни, що актуалізує завдання визначення природи цих конфліктів з метою прогнозування їх можливих наслідків та винайдення шляхів та методів ефективного вирішення збройного протистояння у сучасному світі та запобігання йому. Особливої уваги заслуговує якісний контекстний аналіз параметрів, форм та особливостей перебігу збройних конфліктів.

Процеси трансформації міжнародних збройних конфліктів характеризуються дослідниками як «постмодерністські, поглиблені, деструктивні» [5], що підкреслює різноманітність та новизну їх

форм у світовій політиці. Незважаючи на значне посилення рівня конфліктогенності сучасних міжнародних відносин, ймовірність безпосередніх глобальних збройних конфліктів між провідними державами залишається низькою. Це пояснюється невідповідністю масштабів втрат та виграшу для гіпотетичного переможця такого конфлікту в умовах поглиблення економічної та інформаційної взаємозалежності між ключовими акторами міжнародних відносин глобалізованого світу.

Разом з тим продовжується суперництво з використанням непрямих засобів та збройних локальних конфліктів за політичне та економічне домінування, як у світі в цілому, так і в окремих регіонах: держави змагаються за отримання військово-технічних переваг з метою тиску та просування власних національних інтересів. Характеризуючи конфліктний потенціал сучасної системи міжнародних відносин, англійський дослідник Майкл Хенлон називає класичні міждержавні війни «застарілими» [7, р. 42–46]. Серед причин втрати значення класичних війн у другій половині XX – на початку XXI ст. доцільно виділити зміни у сфері ядерного озброєння, подолання анархічності альянсу країн Заходу, збільшення кількості демократичних країн, втрату значущості чинника захоплення нових територій для економічного зростання держави. Якщо у XX ст. причинами зіткнень між державами були ідеологічні розбіжності, колонізаційні та деколонізаційні процеси, реалізація геостратегічних та гегемоністських інтересів, то в сучасній системі міжнародних відносин переважають війни між регіональними державами, політизовані конфлікти меншості в атомізованих суспільствах Близького Сходу, Центральної Азії, Африки.

У сучасній світовій політиці, що характеризується нестійкими коаліціями та союзами, державні та недержавні актори взаємодіють в умовах поєднання різноманітних конфліктів. Нові тенденції у міжнародних збройних конфліктах спричинені глобалізаційними процесами сучасного світу, адже незважаючи на певні тенденції регіоналізації, саме глобалізація визначає характер сучасних міжнародних відносин та має своїми наслідками, з одного боку – посилення взаємозалежності країн світу, а з іншого – зростання кризових явищ у світовій економіці і, як наслідок, загострення політичної ситуації та рівня конфліктності.

Український дослідник С. Сірий, аналізуючи локальні війни та воєнні конфлікти в умовах глобалізації, зауважує на переважанні стратегії «непрямих дій» у новітніх міжнародних конфліктах. Під останньою розуміється «досягнення перемоги без ведення (по можливості) збройної боротьби у звичайному розумінні», що визначається «комплексним використанням методів економічного та інформаційного тиску на противника у поєднанні з операціями спецслужб, військовими загрозами і демонстраціями військової могутності» [34, с. 145].

З початку 1990-х років має місце стійка тенденція до зменшення загальної кількості конфліктів за участю держави, особливо це твердження стосується конфліктів, які мали виключно міждержавний характер. Традиційно до міждержавних конфліктів відносять прикордонні зіткнення між Індією та Пакистаном, суперечки між Північною та Південною Кореєю, конфлікт між Еритреєю та Ефіопією (1998–2000 рр.). Конфлікт навколо Косова, що набув глобального характеру і у який були залучені значні міжнародні сили, пов'язаний з внутрішньодержавним протистоянням між Белградом та косовськими албанцями і не вважається міждержавним конфліктом. Починаючи з 2004 р., у світовій політичній системі не зафіксовано жодного міждержавного конфлікту. Не можна констатувати повної відсутності нових міждержавних конфліктів, до того ж в окремих випадках війна, що ведеться між державами, опосередковано може трактуватися як міжнародний збройний конфлікт. Зокрема події на Донбасі, анексія Криму є складовою глибоких геополітичних суперечностей між Україною та Російською Федерацією, але даний конфлікт не набув юридичного закріплення, його інституалізація має політичний характер.

Зменшення чисельності міждержавних конфліктів часто пояснюють зростанням результативності міжнародної миротворчості. Але, незважаючи на певний прогрес у цій галузі, процес мирного врегулювання конфліктів має значні проблеми. Британська дослідниця Патрісія Кемпбел зазначає, що після закінчення «холодної війни» з 1990 по 2005 рр. мирні угоди між сторонами – учасниками конфліктів були підписані тільки у 46 випадках із 121. Близько 40% країн після укладення мирних договорів поверталися до збройного протистояння [3, р. 294].

Деєтатизація міжнародних конфліктів обумовлена змінами функцій та нездатністю сучасної держави гарантувати безпеку особи. З іншого боку, держава не є головним джерелом загрози стабільності міжнародної системи та втрачає монополію на застосування сили, «поділяючи» її із субдержавними акторами. Недержавні актори можуть як протистояти державі або іншим недержавним групами, так і брати участь у конфлікті на боці держави, що ускладнює ідентифікацію джерел конфлікту та організацію ефективного протистояння загрозам.

На перший план серед недержавних акторів виходять кримінальні транскордонні угруповання, релігійні та квазірелігійні рухи, транснаціональні мережі. Однією з тенденцій сучасних міжнародних конфліктів, які мають форму збройного протистояння недержавних акторів, є зростання терористичної активності, яка виступає як тактика асиметричного протистояння на регіональному та глобальному рівнях.

Таким чином, у сучасному світі має місце тенденція до подальшої фрагментації насилля та диверсифікації недержавних акторів у межах збройних конфліктів, що вивело на перший план нові форми конфліктів, серед яких своєю інтенсивністю виділяються асиметричні війни, які ведуться між збройними силами провідних світових держав та більш слабкими державними або недержавними противниками.

Класичними прикладами асиметричних конфліктів є військове втручання США у В'єтнамі (1965–1975 рр.), збройна інтервенція СРСР в Афганістан (1979–1989 рр.), воєнна операція США у Іраці (2003 р.), воєнна операція Ізраїлю проти Хезболли (2006 р.). В усіх перелічених конфліктах має місце диспропорція військово-політичного статусу та силових можливостей противників. Незважаючи на очевидну перевагу однієї із сторін, перші два із згаданих вище конфліктів характеризуються парадоксальною ситуацією, коли сильний противник виявився нездатним захистити власні позиції та перемогти слабку сторону.

Загальними рисами асиметричних конфліктів є: відсутність чіткої лінії фронту; непередбачуваність наслідків конфлікту; використання слабкою стороною тактики непрямих військових дій, наприклад, партизанської, диверсійної боротьби; кібератаки. Успіх

асиметричних збройних кампаній обумовлених не тільки воєнним потенціалом, а здебільшого залежить від взаємодії військово-стратегічних чинників з політичними, ідеологічними та навіть психологічними. Так, у вже згаданих воєнних операціях США у В'єтнамі та СРСР у Афганістані обидві наддержави не мали суспільної легітимації своїх військово-політичних цілей, у той час як місцеві комбатанти мали беззастережну підтримку більшості населення своїх країн.

Після терактів у США 2001 р. термін «асиметричні загрози» застосовується щодо міжнародного тероризму. Українські дослідники В.В. Леонов та Б.О. Ворочин визначають тероризм ХХІ ст. як «варіант асиметричних бойових дій, оскільки він підтримує логіку боротьби «слабких» проти «сильних» [26, с. 32]. Асиметричні дії міжнародних терористичних угруповань мають на меті не військову перемогу, а політичну поразку/залякування противника, нав'язуючи йому свою волю, деморалізуючи та змушуючи відмовитися від звичного способу існування. Головний редактор «Міжнародного журналу Червоного Хреста» Тоні Пфаннер серед завдань терористичного насилля виділив знищення капіталу, що робить ризикованою експлуатацію ресурсів або схиляє учасників економічної діяльності залишати райони, що стають небезпечними [32, с. 199].

Асиметричне насилля активізується, як правило, в зонах збройних конфліктів, однак не завжди воно напряму пов'язане з основним протиріччям конфлікту та його сторонами. У цьому випадку збройне протистояння створює умови для активізації різноманітних форм насилля, які часто мають на меті розподіл сфер економічного та політичного впливу. Таким чином, використання насилля є ключовим елементом політичної аргументації сторін, які ведуть боротьбу за життєво важливі ресурси.

Характер міжнародних конфліктів зазнав суттєвих змін, і місце глобальних міждержавних війн посіли внутрішні збройні конфлікти, які переважають у країнах, що розвиваються, та мають слабку державну владу, опонентами якої виступають збройні угруповання, що прагнуть до зміни існуючого режиму. Подібні конфлікти стають більш численними, мають жорсткий руйнівний характер та впливають на міжнародні відносини. Таким чином, поширеною формою протистояння в сучасній системі міжнародних

відносин є інтернаціоналізований збройний конфлікт, який виникає шляхом трансформації внутрішнього громадянського конфлікту в транснаціональний у результаті втручання міжнародних або іноземних сил у конфлікт з метою підтримки однієї із сторін або впливу на розв'язання суперечностей. Інтернаціоналізованими вважаються війни між внутрішніми угрупованнями, які підтримують інші актори, прямі військові дії між державами, що здійснюють збройне втручання у внутрішній конфлікт або військові дії з іноземним втручанням у підтримку повстанців, що воюють проти офіційної влади.

Збільшення масштабів міжнародного втручання у внутрішні конфлікти є наслідком глобалізації, що супроводжується зростанням взаємозалежності між державами, внаслідок чого будь-який громадянський конфлікт здатен порушити інтереси іншої держави, регіону або міжнародної спільноти в цілому. Серед інших причин інтернаціоналізації конфліктів доцільно виділити зростання терористичної активності, досить відчутне скорочення світових природних ресурсів, що актуалізує боротьбу за контроль над ними. Класичними прикладами інтернаціоналізованих конфліктів є втручання НАТО у збройний конфлікт на Балканах у 1999 р., надання групою країн Африки збройної допомоги протидіючим сторонам конфлікту в Конго в 1998 р.

Військова підтримка, що надається певній державі зовнішніми акторами, не є приводом до перетворення внутрішнього конфлікту на міжнародний у тому випадку, якщо уряд зберігає контроль над ситуацією в країні. У той же час за певних обставин війна, що відбувається між державами, опосередковано розглядається як міжнародний збройний конфлікт. Зважаючи на міждержавний характер міжнародних збройних конфліктів, конфлікт між державою та недержавними акторами є інтернаціоналізованим, якщо військові дії таких груп можна співвіднести з конкретною державою.

У сучасних міжнародних збройних конфліктах за участю диверсифікованих недержавних груп відсутня чітка межа між військовою та цивільною сферами. Більше того, руйнівна сила збройного протистояння часто спрямована саме на цивільне населення, яке за визначенням менш захищене ніж військові. Наявність підвищеної загрози гуманітарній безпеці є ознакою «деструктурованих

конфліктів, у ході яких страждає, головним чином, цивільне населення та використовується багатий арсенал засобів насилля» [18, с. 28], що підвищує загальний рівень порушень прав людини у світі. Подібні війни складно піддаються політичному та стратегічному прогнозуванню та мирному врегулюванню. Урізноманітнення форм, методів та диверсифікація учасників міжнародних збройних конфліктів обумовлює складність миротворчих зусиль щодо їх врегулювання (детальніше див. [21]) та є причиною збільшення втрат серед цивільного населення через його безпосереднє залучення до конфлікту.

2.3. Міжнародні конфлікти та миротворчість: політико-правові проблеми застосування гуманітарної інтервенції

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. як міжнародне співтовариство, так і окремі держави, використовуючи поняття гуманітарної інтервенції, неодноразово намагалися впливати на внутрішні міжетнічні, міжконфесійні та інші конфлікти, що порушують права людини. Несанкціоноване постачання зброї Російською Федерацією на Донбас під прикриттям «гуманітарних конвоїв», ескалація громадянської війни у Сирії, зовнішні втручання та зростання кількості жертв цього конфлікту серед цивільного населення актуалізували дискусії з питань доцільності втручання у внутрішні справи держав, що перебувають у стані гуманітарної катастрофи, та відповідальності за наслідки такого втручання. Обговорення проблеми зосереджене на співвідношенні односторонніх дій зовнішніх сил, спрямованих на захист прав людини від масових порушень, норм міжнародного права, та моральному боці такого втручання. У постбіполярній міжнародній системі силове гуманітарне втручання належить до числа найгостріших політичних та ідеологічних проблем, що не має однозначного розв’язання.

Концепція гуманітарної інтервенції базована на домінуванні в сучасному світі ідеї пріоритету прав особистості над правами держави. Термін «гуманітарна інтервенція» вперше ввели в обіг наприкінці 80-х рр. ХХ ст. професор міжнародного права Паризького університету Маріо Беттаті та французький політик Бернар Куш-

нер, засновник організації «Лікарі без кордонів». Останній наголошував, що заради захисту прав людини, демократичні держави мають право та навіть зобов'язані втручатися у внутрішні справи інших держав, незважаючи на їх суверенітет [15].

У світовому співтоваристві відсутній єдиний погляд щодо змісту поняття та ознак гуманітарної інтервенції. Український дослідник Н.О. Горб, аналізуючи літературу з проблем гуманітарної інтервенції, виділяє два підходи до визначення цього поняття. Перше, «широке» трактування, представлене працями О. Рамсботхема, Д. Шеффера. Зокрема Д. Шеффер запропонував класифікацію видів гуманітарних інтервенцій: примусова гуманітарна інтервенція з використанням сили та без (дипломатичні й економічні санкції); непримусова гуманітарна інтервенція представлена миротворчими операціями, що узгоджені з владою країни, в якій вони проводяться, і поділяється на непримусову збройну гуманітарну інтервенцію (миротворчі операції) та непримусову гуманітарну інтервенцію без використання сили (гуманітарна допомога).

«Вузьке» тлумачення гуманітарної інтервенції розуміють як втручання у справи держави із застосуванням сили з гуманітарних причин без санкції Ради Безпеки ООН. Зокрема таке трактування наводиться в працях В.Д. Вервея, С. Мерфі, які при цьому не відносять до гуманітарних інтервенцій такі втручання, як: збройні втручання, здійснені чи санкціоновані Радою Безпеки ООН (у випадках, коли масові порушення прав людини були визнані загрозою миру і міжнародній безпеці); збройні втручання, узгоджені з урядом країни, до якої відбувається вторгнення; втручання у справи суверенної держави без використання збройних сил (економічні та дипломатичні санкції) [19, с. 104].

Більшість політологів і фахівців з міжнародного права розуміє гуманітарну інтервенцію як «застосування сили або загрозу силою, здійснювані державою або групою держав за межами своїх кордонів без згоди країни, на території якої застосовується сила, і спрямовані на запобігання або припинення масштабних і грубих порушень основних прав людей, які не є громадянами цих держав» [19, с. 103].

Проблема гуманітарної інтервенції зав'язана на суперечностях засадничих міжнародно-правових документів, серед яких Статут ООН, Загальна декларація прав людини 1948 р. та ін. ООН ви-

знає пріоритет принципу державного суверенітету в міжнародних відносинах, зазначаючи у своєму Статуті, що «усі члени Організації Об'єднаних Націй утримуються у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави» [35, с. 8]. Однак цей принцип не виключає примусових заходів у випадку загрози миру, порушення миру або застосування агресивних дій з боку держави. Зокрема Статут ООН надає право на використання дій воєнного характеру у випадку існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії (ст. 39, 42) [35, с. 28–29]. Загальна декларація прав людини 1948 р. підкреслює, що за підтримки ООН держави «зобов'язані сприяти загальній повазі та дотриманню прав та основних свобод людини» [22]. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. визначає геноцид міжнародним злочином та визнає право міжнародного співтовариства застосовувати заходи щодо запобігання геноциду та покарання за його здійснення, але жодного посилення на форму та легітимізацію цих заходів Конвенція не наводить. Вищезазначене дозволяє стверджувати, що міжнародно-правові акти не містять поняття «гуманітарна інтервенція», проблемою є і те, що головні міжнародні правозахисні документи не визначають норм щодо механізмів реалізації гуманітарної інтервенції.

Логіка концепції гуманітарної інтервенції ставить під сумнів легітимність державного суверенітету у випадку масштабного порушення державою прав людини. У випадку загрози життя людей внаслідок насилля, етнічних та релігійних чисток зовнішні актори, що здійснюють гуманітарну інтервенцію, стають гарантом дотримання прав людини в державі, що допускає подібну ситуацію. Метою гуманітарної інтервенції, як правило, є стабілізація та встановлення демократичних форм правління, тобто створення нового правового порядку, що є сприятливим для життя людини. Так, завдання Місії ООН у Судані (2005 р.) полягає у такому: «Надання консультацій, послуг та підтримки уряду Південного Судану стосовно перехідного політичного процесу, державного управління і встановлення державної влади включно з розробкою національної політики» [28].

У той же час концепція гуманітарної інтервенції піддається критиці з боку експертів у сфері міжнародних відносин. Британський дослідник Айдан Хехір зазначав, що, незважаючи на свої позитивні аспекти, гуманітарна інтервенція є однією з ключових причин суперечок та протиріч у сучасних міжнародних відносинах. Саме існування поняття гуманітарна інтервенція «піддає сумніву моральні цінності людства, кидає виклик композиції міжнародної політичної системи та ставить під сумнів відповідальність та обов'язки всіх основних міжнародних акторів» [6, р. 1–4].

У міжнародній практиці є спроба визначати статус та ступінь легітимізації гуманітарних інтервенцій за їх суб'єктивним складом (одностороння та багатостороння гуманітарна інтервенції). Багатостороння гуманітарна інтервенція здійснюється групою держав, часто під егідою міжнародних організацій. Колективний статус суб'єкта гуманітарної інтервенції часто служить доказом її об'єктивності та більшої правомірності. Але умовою легітимності будь-якого зовнішнього втручання у внутрішньодержавні справи є резолюція Ради Безпеки ООН (ст. 39, 42) [35, с. 28–29]. В.І. Мотиль зауважує на допустимості використання терміна «гуманітарна інтервенція» для позначення примусових заходів колективного характеру ООН з метою захисту прав людини, а наявність або відсутність уповноваження Ради Безпеки ООН визначає авторизовану або неавторизовану гуманітарну інтервенцію [29, с. 7].

У міжнародних відносинах використання сили за певних обставин має вирішальне значення для ефективного запобігання конфліктам або успішного виконання мирних договорів. Кінець ХХ ст. став періодом активного застосування теорії гуманітарної інтервенції на практиці. Серед масштабних акцій втручання з метою захисту прав людини були: встановлення 1991 р. на півночі Іраку з метою захисту курдів від геноциду зони, забороненої для польотів воєнної авіації (передусім турецької); гуманітарна операція ООН в Сомалі (1992–1993 рр.); миротворча операція ООН на Гаїті (1993–1996 рр.); операції проти боснійських сербів у Боснії та Герцеговині (1994–1995 рр.); воєнна операція НАТО в Югославії (1999 р.).

Разом із тим світове співтовариство не втрутилося в міжетнічний конфлікт у Руанді 1994 р., що являв собою акт геноциду,

жертвами якого стали біля мільйона людей. У миротворчій операції в Руанді миротворчі сили ООН не запобігли геноциду, причиною чого стали недостатність ресурсів та відсутність політичної волі у провідних держав через переважання власних національних інтересів. Після загибелі бельгійських військовослужбовців країни – учасниці Місії ООН з надання допомоги Руанді вивели свої контингенти, тим самим скоротивши місію з 2165 до 270 миротворців [30]. Отже, трагедія в Руанді була поглиблена небажанням світової спільноти через Раду Безпеки ООН адекватно відреагувати на нові виклики шляхом зміцнення мандата ООН та формування додаткових воєнних контингентів.

Трагічні наслідки вищенаведених подій змусили світове співтовариство досліджувати нові можливості реформування існуючих міжнародних миротворчих інститутів та ефективного розв'язання конфліктів, що супроводжуються систематичним порушенням прав людини. Сутність проблеми полягала у пошуку відповіді на питання, чи наділена держава безумовним суверенітетом у внутрішніх справах та чи має міжнародне співтовариство право на воєнну інтервенцію з гуманітарною метою. У 2000 р. Генеральний секретар ООН Кофі Аннан висунув ідею про необхідність поступитися державним суверенітетом заради порятунку людей.

З метою створення юридичних умов для здійснення гуманітарних інтервенцій у 2000 р. за ініціативи уряду Канади була організована Міжнародна комісія з питань втручання та державного суверенітету (далі – Комісія). Комісія зазначала, що суверенітет не тільки надає державам право контролювати свої внутрішні процеси, але і накладає обов'язок захисту своїх громадян. Незважаючи на причину нездатності держави захистити людей (відсутність ресурсів або волі), відповідальність може делегуватися іншим міжнародним акторам. У доповіді Комісії «Відповідальність за захист» (2001 р.) констатувалася необхідність заміни концепції «права на втручання», що реалізовувалась в Югославії на концепцію «відповідального захисту» [13]. Відповідальність міжнародного співтовариства щодо порушення гуманітарного права формулюється через три складові: відповідальність за запобігання злочинам, відповідальність за реагування на їх здійснення, відповідальність за посткризове відновлення.

У цілому діяльність Комісії підняла на новий рівень обговорення проблеми можливого обмеження суверенітету держави в умовах брутального порушення прав людини та відповідальності міжнародного співтовариства за дії, що викликали таке обмеження. Експертне середовище відзначало значущість офіційного визнання відповідальності за захист для дотримання миру та безпеки в сучасному світі, зазначаючи про зміни у підходах до визначення суверенітету держави виключно через недоторканість кордонів та монопольне право на застосування сили в межах цих кордонів.

Доктринальне закріплення концепції відповідальності за захист відбулося на Всесвітньому саміті ООН 2005 р. У Підсумковому документі Всесвітнього саміту зазначено, що відповідальність за захист власних громадян від геноциду, військових злочинів, етнічних чисток, злочинів проти людяності несе держава. У випадку неспроможності держави виконувати функції захисту, відповідальність за захист перекладається на міжнародне співтовариство, яке, відповідно до глави VII Статуту ООН, через Раду Безпеки ООН має право застосування військової сили за умови неефективності мирних дипломатичних засобів. Рада Безпеки ООН у своїх резолюціях щодо масштабних порушень прав людини в окремих країнах неодноразово посилялася на концепцію відповідальності за захист, вимагаючи від країн – порушниць норм міжнародного гуманітарного права припинити насильство та взяти на себе відповідальність за безпеку свого населення (Резолюція Ради Безпеки ООН 1674 про захист громадян під час збройних конфліктів, Резолюція 1970 Ради Безпеки ООН у зв'язку з повстанням у Лівії та ін.). Зазначимо, що необхідність воєнного втручання завжди розглядається ООН як крайній метод, який традиційно міжнародне співтовариство намагається попередити дипломатичними зусиллями.

Провідні держави світу підтримали ідею відповідальності за захист, що містилася у документах Міжнародної комісії з питань втручання та державного суверенітету та Підсумковому документі Всесвітнього саміту ООН, однак ці документи не набули статусу міжнародної конвенції, їх положення не внесені до Статуту ООН як поправка. У підсумку вирішення питання щодо гуманітарної інтервенції на міжнародному інституційному рівні залишається у повноваженні Ради Безпеки ООН. Подібна практика підтверджується

і рішеннями Міжнародного Суду ООН, який при винесенні рішень щодо зовнішнього втручання у внутрішньодержавні справи часто констатує, що міжнародне право не санкціонує використання державою збройної сили для виправлення ситуації з масштабними порушеннями прав людини в іншій державі без схвалення Радою Безпеки ООН. Таким чином, на сьогодні концепція відповідальності за захист (як і концепція гуманітарної інтервенції) не має статусу норми міжнародного права, що дає можливості її довільного трактування ключовими міжнародними акторами з метою виправдання втручання у внутрішньодержавні справи у власних інтересах.

Гуманітарна інтервенція та концепція відповідальності за захист створюють колізію між базовими принципами сучасних міжнародних відносин – пріоритетом державного суверенітету та захистом прав людини. Зважаючи на низьку результативність сучасної миротворчості, концептуальною складовою якої є гуманітарна інтервенція, перед міжнародним співтовариством стоїть завдання чіткого визначення змісту, характеру та правового статусу гуманітарної інтервенції.

Висновки до розділу 2

Незважаючи на набуття міжнародним конфліктом нових рис в умовах трансформації світової політики, його сутнісні характеристики в основному залишаються стійкими. Викладений вище матеріал дозволяє зробити висновок, що при вивченні міжнародного конфлікту та визначенні способів його розв'язання основними для аналізу характеристиками є: масштаб конфлікту, його інтенсивність та структура, мотивація сторін, ситуаційний контекст. Багатоманітність трактувань поняття «міжнародний конфлікт» є наслідком неоднозначного розуміння природи цього явища. Міжнародний збройний конфлікт є збройним протистоянням різноманітних суб'єктів міжнародних відносин – держав, національно-визвольних рухів, кримінальних угруповань та ін. Визначення предмета конфлікту та причин його виникнення є однією з умов його успішного вирішення. У сучасних міжнародних відносинах посилилася тенденція до розмивання відмінностей між внутрішніми та зовнішніми конфліктами, що за-

свідчує процес інтернаціоналізації внутрішніх конфліктів та їх переростання в міжнародні. Кожному типу міжнародного конфлікту властиві певні мирні засоби, матеріально-правові підстави та форми вирішення.

Зміна формату системи міжнародних відносин кінця XX – початку XXI ст. вплинула на більшість інститутів, зокрема трансформації були піддані ключові форми та методи міжнародних збройних конфліктів. Класичні міждержавні війни втрачають свою актуальність, натомість поширення набули нові типи міжнародних збройних конфліктів – інтернаціоналізовані, асиметричні, деструктуровані. Розвиток міжнародних конфліктів обумовлений не тільки національною силою держави, але і складними політичними процесами, в яких беруть участь недержавні актори – міжнародні інститути, транснаціональні корпорації, кримінальні та терористичні угруповання.

Складовою сучасної миротворчості є концепція гуманітарної інтервенції, яка охоплює важливі підвалини міжнародної системи, зокрема такі її сфери як права людини, державний суверенітет, міжнародна законність та функції ООН як джерела міжнародного права. Головним змістом концепту гуманітарної інтервенції є делегітимізація державного суверенітету через порушення прав людини. Відсутність чіткої дефініції гуманітарної інтервенції визначає існування різних підходів до трактування цього поняття. В узагальненому вигляді гуманітарна інтервенція визначається як акція зовнішніх акторів (окремих держав, міжнародного співтовариства) з метою запобігання масштабним порушенням прав людини або їх припинення, що відповідає таким обов'язковим вимогам: спирається на використання воєнної сили; має на меті зміну устрою або політики держави, яка є об'єктом гуманітарної інтервенції; здійснюється без згоди цієї держави.

Визначальною причиною дегуманізації міжнародних відносин є поєднання слабкості державної влади, поширення активності недержавних акторів та диверсифікація збройного насилля в цілому. Саме гуманітарні загрози є одним із найнебезпечніших наслідків міжнародних конфліктів, що актуалізує необхідність нарощення зусиль щодо захисту цивільного населення в зонах сучасних конфліктів та розробки ефективних миротворчих методів.

Список використаних джерел до розділу 2

1. Bajoria Jayshree. The Dilemma of Humanitarian Intervention [Electronic resource] / Jayshree Bajoria, Robert McMahon. – Mode of access: <http://www.cfr.org/humanitarian-intervention/dilemma-humanitarian-intervention/p16524>.
2. Buzan Barry. Rethinking Security After the Cold War / Barry Buzan // Cooperation and Conflict. – 1997. – № 32. – P. 6–21.
3. Campbell Patricia J. An introduction to global studies / Patricia J. Campbell [Electronic resource]. – Mode of access: http://ewclass.lecture.ub.ac.id/files/2014/09/Patricia_J._Campbell_Aran_MacKinnon_Christy_R._BookFi.org-1.pdf
4. Falk R. Hard Choices and Tragic Dilemmas / R. Falk // Nation. – 1993. – Vol. 257. – № 21. – P. 755–763.
5. Gray Chris Hables. Postmodern War: The New Politics of Conflict / Chris Hables Gray. – New York: Guilford Press, 1997. – 314 p.
6. Hehir A. Humanitarian Intervention After Kosovo: Iraq, Darfur and the Record of Global Civil Society / A. Hehir. – Basingstoke and New York: Palgrave-Macmillan, 2008. – 208 p.
7. Michael O’Hanlon. Coming Conflicts: Interstate War in the New Millennium / Michael O’Hanlon // Harvard International Review (Cambridge). – Summer 2001. – № 23. – P. 42–46.
8. Newman Edward. The ‘New Wars’ Debate: A Historical Perspective Is Needed / Edward Newman // Security Dialogue. – 2004. – № 35. – P. 172–184.
9. Pictet J.S. (Ed.) Commentary on the Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field [Electronic resource] / ed. J.S. Pictet. – ICRC, 1952. – Mode of access: https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/GC_1949-I.pdf
10. Rapoport Anatol. Conflict in man-made environment / A. Rapoport. – Baltimore: Penguin Books, 1974. – 272 p.
11. Sandler Todd. Economic Analysis of Conflict / Todd Sandler // The Journal of Conflict Resolution. – 2000. – № 44 (6). – P. 723–729.
12. Strand H. Armed Conflict Dataset Codebook / H. Strand, L. Wilhelmsen, N.P. Gleditsch [Electronic resource]. – Mode of access:

cess: http://www.prio.no/cwp/armedconflict/old/v2_10/codebook_v2_1.pdf

13. The Responsibility to Protect: Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. December 2001 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://responsibilitytoprotect.org/ICISS%20Report.pdf>

14. Vite Sylvain. Typology of armed conflicts in international humanitarian law [Electronic resource] / Sylvain Vite. – Mode of access: <https://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc-873-vite.pdf>.

15. World: Europe Bernard Kouchner: The man behind MSF [Electronic resource]. – Mode of access: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/406362.stm>

16. Бескоровайний С.Я. Види збройних конфліктів та їх правове регулювання / С.Я. Бескоровайний // Юридична наука. – 2014. – № 3. – С. 116–126.

17. Богінська І.В. Феномен гуманітарних інтервенцій у постбіполярному світі [Електронний ресурс] / І.В. Богінська, В.В. Павлов // Історіографія, джерелознавство: зб. наук. праць. – 2009 – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10460.html>

18. Геррман Ирен. Новые конфликты: архаичная современность? / Ирен Геррман, Даниэль Пальмиери // Международный журнал Красного Креста. Сборник статей. – 2003. – С. 19–44.

19. Горб Н.О. «Гуманітарні інтервенції»: до проблеми визначення поняття / Н.О. Горб // Держава та регіони. Сер. Право. – 2010. – Вип. 3. – С. 103–107.

20. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций 2000 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml

21. Єремєєва І.А. Проблеми миротворчості ООН в умовах трансформації міжнародних безпекових інститутів / І.А. Єремєєва // Політикус. – 2016. – № 1. – С. 204–209.

22. Загальна декларація прав людини 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015

23. Здоровега М. Проблема легітимності гуманітарних інтервенцій в сучасних міжнародних відносинах / М. Здоровега // Укра-

їнська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2015. – Вип. 27. – С. 102–107.

24. Іжнін І. Проблема суверенітету і конфлікту в сучасних міжнародних відносинах / І. Іжнін // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. – 2013. – Вип. 32. – С. 40–46.

25. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_155

26. Леонов В.В. Парадокс асиметрії в сучасних міжнародних збройних конфліктах / В.В. Леонов, Б.О. Ворочич // Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. – 2016. – № 1. – С. 29–36.

27. Луцишин Г. Особливості сучасних збройних конфліктів в умовах глобалізації / Г. Луцишин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2014. – Вип. 26. – С. 128–133.

28. Миротворча місія в Судані [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naiaiu.kiev.ua/smc/ua/myrotvorchy-misii/chynni-misii/pivdennyi-sudan.html>

29. Мотиль В.І. Гуманітарна інтервенція в міжнародному праві.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / В.І. Мотиль; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2006. – 15 с.

30. Операції ООН з підтримки миру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/operations/current.shtml>

31. Політологія: навч. посіб. для студентів, викладачів ВНЗ / за ред. М.П. Гетьманчука. – К., 2010. – 415 с.

32. Пфаннер Т. Ассиметричная война с точки зрения гуманитарного права и гуманитарной деятельности / Т. Пфаннер // Международный журнал Красного Креста. – Т. 87, № 857. – С. 195–228.

33. Резолюция 60/1, принятая Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций, «Итоговый документ Всемирного саммита 2005 года» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_e56/page

34. Сірий С. Локальні війни та конфлікти в умовах глобалізації / С. Сірий // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 144–154.

35. Статут Організації Об'єднаних Націй / Департамент громадської інформації ООН. – К., 2008. – 67 с.

36. Стрельцов Є.Л. Міжнародні конфлікти: спроба визначення / Є.Л. Стрельцов // Актуальні проблеми держави і права. – 2015. – Вип. 75. – С. 227–234.

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ: КЕРІВНИКИ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ЧИННИК ЇЇ ДИНАМІКИ

3.1. Тероризм: деякі попередні міркування

Проблема терористичного насильства, яка тривалий час залишалася на периферії дослідницького інтересу, наприкінці 1990-х рр. набула особливого значення. Кожен масштабний теракт викликає не лише сплеск емоцій, а й нові (хоча й повторювані за своєю суттю) питання про природу тероризму, сильні й слабкі сторони терористичних організацій та оптимальні методи протидії їм. У загостреному інтересі до феномену тероризму, який зберігається й на сьогодні, нескладно помітити відтінок сенсаційності та прагнення деяких авторів привернути до себе увагу різними спекуляціями та гучними словами. Водночас очевидна й об'єктивна складова бажання фахівців (науковців, політиків, представників силових відомств тощо) розставити крапки над «і» в цілій низці теоретичних і прикладних проблем, породжених тероризмом.

Тероризм розуміється тут як систематичне використання неурядовими формуваннями (особами, які діють поодиноці) збройного насильства (погрози його використання) для дестабілізації політичної обстановки та досягнення внаслідок цього своїх цілей. Об'єктами терористичного насильства стають, як правило (але не виключно), мирні громадяни, політики та чиновники, елементи цивільної інфраструктури, споруди, які мають символічне значення. У подібному виборі цілей розкривається найважливіша – і найбільш «вірулентна» – особливість тероризму. Він орієнтований не на заподіяння противникові непоправної шкоди, не на розгром противника та примушування його до припинення боротьби в суто військовому розумінні, а на систематичний тиск на «больові точки», на підштовхування

влади до неадекватних заходів у відповідь на розпалювання в таборі, що атакується, тривоги та невдоволення. Інакше кажучи, терористи завдають ударів не лише по своїх безпосередніх жертвах, а й – опосередковано – по ширшій аудиторії. Цю особливість чітко визначив Б. Дженкінс, який назвав тероризм «театром» [8, с. 4].

Усупереч сенсаційним твердженням тероризм не несе «екзистенційної загрози» [19; 22] земній цивілізації. Терористичні організації, як правило, занадто слабкі для того, щоб домогтися стратегічних успіхів у протиборстві з урядовими силами. Саме нездатністю відкрито протистояти владі в першу чергу пояснюється звернення до методів точкового «символічного» насильства. (Це надто очевидно у випадку з гротескними фігурами терористів-одинаків, «які ведуть війну з несправедливим світом».) Зрозуміло, до терору вдаються й великі воєнізовані формування, що поєднують його з методами партизанської війни та/або квазірегулярних бойових дій, спрямованих на захоплення та утримання територій. Таке поєднання цілей і методів створює передумови для плутанини під час демаркації різних видів і суб'єктів збройного насильства. Найбільш помітним прикладом цієї плутанини на сьогодні є визначення як «терористичної організації» так званої «Ісламської держави» (ІД) – військово-політичного утворення, яке, незважаючи на регулярне звернення до методів терору, терористичною організацією в точному розумінні не є [5]. (З 2016 р. під його владою перебувало понад 70 тис. км² і приблизно 8 млн осіб [7, с. 4].) Крім того, успіхи або невдачі великих формувань, подібних до ІД, визначаються складним поєднанням чинників, серед яких терористичні методи посідають аж ніяк не головне місце.

Однак в усіх своїх проявах і поєднаннях з іншими видами насильства тероризм становить серйозну загрозу (яка, як показали події 11 вересня 2001 р., може бути непропорційно великою порівняно з розмірами антиурядового угруповання). Зважене трактування природи тероризму та чітке визначення меж цього феномена не повинні самозаспокоювати. Усебічний аналіз терористичного насильства (його джерел, рушійних сил, цілей, наслідків), вивчення сильних і слабких сторін терористичних організацій, пошук ефективних методів боротьби з терористами – після необхідних поправок усі ці завдання залишаються на порядку денному.

3.2. Терористичні угруповання та їхні лідери: зв'язки, вплив, тенденції

Особливе місце в цьому порядку денному слід відвести керівникам терористичних формувань – горезвісним «ватажкам терористів». Буде перебільшенням сказати, що цей елемент терористичних структур ігнорується. Водночас він розглядається фрагментарно, з погляду специфічних ситуацій. Явно бракує серйозних «наскрізних» досліджень, які зачіпають весь спектр відносин між керівництвом терористичних організацій та формуваннями, що їм підпорядковуються. Крім того, за цілком зрозумілих причин акцент у цій темі, як правило, робиться на усуненні лідерів терористичних угруповань (їхньому знищенні, арешті та наслідках обезголовлювання підпілля [4; 9; 13]). Інакше кажучи, якщо дослідники й намагаються зрозуміти, яку роль лідери терористів відіграють у діяльності підпорядкованих їм організацій, то ці спроби мають своєрідний «виворітний» характер («Що відбувається з угрупованням, яке втратило свою «верхівку»?»; «Як і ким саме заповнюється порожнеча, що утворилася?» тощо). Відповіді на подібні запитання частково проливають світло й на інші сторони управління терористичним підпіллям, але все-таки «рутинний», повсякденний вплив керівників на свої угруповання залишається на периферії уваги. На периферії залишаються й інші питання «позитивного» характеру – про те, що відбувається з терористичними угрупованнями, коли їхнє керівництво на місці, а не лише про те, що відбувається, коли керівництво сходить зі сцени. Саме таким слабо або побічно висвітлюваним периферійним царинам і присвячено цей розділ. Він не є тим «наскрізним» дослідженням, про важливість якого йшлося вище, але може розцінюватися як досить докладний, систематичний його малюнок. Наскільки автор може дійти висновку, у жодній з англomовних праць, які високо котируються та сфокусовані на проблемі керівництва терористичним підпіллям [насамперед див.: 4], не порушувалися питання про зв'язок природи керівництва підпілля та його морфології; про лідерів терористів у повсякденному житті підпорядкованих їм організацій; про вплив специфіки управління терористичними угрупованнями на перспективи їхньої дерадикалізації. І, безсумнівно, ці питання ніколи не вивчалися у вітчизняній терорології, яка перебуває на «ембріональний» стадії.

Якщо не пишеться історія окремої організації, то терористичні угруповання та їхня діяльність найчастіше розглядаються як своєрідні політико-ідеологічні та організаційні абстракції, як знеособлені проекції політичних ідей та процесів. Генеза цих угруповань, мотиви, цілі, програми та методи простежуються не глибше від рівня конфліктів, через які вони виникли, та природи сторін, що конфліктують. Так народжуються гранично широкі – і, слід думати, такі, що розцінюються як вичерпні, – категорії «ліворадикальні терористичні угруповання», «праві терористичні угруповання», «релігійні терористичні угруповання» тощо. Вважається, що для аналізу тієї чи іншої організації майже достатньо: а) самого факту її терористичної діяльності; б) її ідейно-політичної спрямованості. Одним із найбільш відомих прикладів такого абстрактного підходу є так звана «теорія чотирьох хвиль тероризму» Д. Рапопорта [15]. У подібному трактуванні про терористичні угруповання можна говорити, не згадуючи не лише їхніх рядових членів, а й їхніх керівників (або згадуючи останніх лише як суто «технічний» елемент, роль якого обмежується узагальненням і вираженням тієї чи іншої програми дій).

Безглуздо заперечувати найважливішу форматуючу роль конфліктів, на ґрунті яких виникають терористичні угруповання, так само як і заперечувати важливість ідеологічної орієнтації цих угруповань. І все ж доводиться нагадати, що в контексті того чи іншого конфлікту діє (діють) не абстракція (абстракції), а група (групи) певним чином пов'язаних індивідів. Здається, не менш помилковим, ніж ігнорування ідеологічних чинників, буде уявляти ситуацію так, немов об'єднання цих індивідів в ізольоване співтовариство, що агресивно протиставляє себе зовнішньому світу, здійснюється та зберігається протягом порівняно тривалого часу без відчутного – а нерідко й вирішального – персоніфікованого впливу тих, хто очолює це співтовариство. Це не спроба створити «портрети» окремо взятих лідерів на тлі їхніх угруповань. Можна говорити про цілу низку повторюваних сценаріїв, патернів у відносинах між лідерами різних терористичних угруповань та їхніми підлеглими, тобто говорити про ці відносини як про один із стійких діючих чинників динаміки терористичних організацій. Безумовно, зв'язок між верхівкою терористів і рядовими бойовика-

ми має складний двосторонній характер, але цей розділ присвячений виключно тому провідному «полюсу», який у цьому зв'язку утворюють лідери терористичних угруповань. Уважне вивчення цього «полюса» не менш актуальне в контексті боротьби з тероризмом, ніж, наприклад, пошук ефективних шляхів припинення екстремістської пропаганди чи блокування іноземних джерел підтримки терористичних формувань.

З урахуванням усього вищезазначеного цілі дослідження, які завершуються цим розділом, полягають у такому. По-перше, установити, яку роль лідери політичних екстремістів можуть відіграти в генезі терористичних угруповань та формуванні їхньої структури. З цією проблемою нерозривно пов'язане й питання про природу (індивідуальну або колективну) самого керівництва терористичних організацій. По-друге, розглянути, що являють собою фігури лідерів у повсякденній діяльності підпорядкованих їм угруповань; які джерела стійкості їхнього впливу; у чому виражається їхня керівна роль. В обраному політико-антропологічному ракурсі особливий інтерес становить роль лідерів у різній організаційній «міфотворчості», генеруванні колективних смислів (якими б «патогенними» вони не були), становленні та/або підтримці «традицій» тощо. По-третє, з'ясувати, якою може бути роль лідерів терористичних угруповань у процесі дерадикалізації підпілля, його роззброєння та переходу в площину легальної політичної боротьби. Ким у цьому контексті виявляються лідери – ініціаторами змін, їхніми противниками, пасивними об'єктами політичних процесів? (Питання про обезголовлення терористичних організацій залишається за дужками, як усебічно вивчене й таке, що майже не залишає місця для подальших самотійних спостережень.)

Принципове розмежування терористичних угруповань і великих збройних організацій, які серед інших методів використовують і методи терору, одразу виводить за рамки розгляду цілу низку показових – ледве не хрестоматійних – випадків (зокрема близький до релігійного культ особи В. Прабхакарана, керівника повстанської «армії» «Тигрів звільнення Таміл-Ілама» (Шрі-Ланка); або арешт А. Оджалана, багаторічного лідера «Курдської робочої партії» (Туреччина), і подальші дії цього, уже обезголовленого, угруповання; або перетворення Я. Арафата, лідера «Організації визволення Па-

лестини», на голову легітимної Палестинської національної адміністрації тощо). Однак і чітко окреслене поле «терористичних організацій як таких» дає чимало цікавих прикладів внутрішньої та зовнішньої динаміки, замкнутої на керівниках екстремістських формувань.

Слід визнати, що патерни, які вбачаються в активності терористичних угруповань, знаходять паралелі на рівні вищезазначених – або подібних до них – повстанських «армій», «фронтів» тощо. Чи не робить така схожість зайвим запропоноване тут розмежування («терористичні організації» – «озброєні формування, які використовують терор»)? Це запитання здається виправданим, але слід пам'ятати, що проблема протидії будь-яким антиурядовим організаціям не вичерпується лише впливом на їхнє керівництво. Істотних відмінностей між двома вищезазначеними категоріями набагато більше, ніж серйозних подібностей. Отже, відрізняються й методи боротьби з організаціями, які утворюють ці категорії [5]. І чим чіткіше буде проведена межа між двома різновидами збройних формувань, чим суворіше, без «виправданих» епізодичних порушень, вона буде дотримуватися, тим яснішою виявиться картина, яку аналізують академічні дослідники та експерти-практики.

Питання про роль майбутніх лідерів терористичних угруповань у становленні збройного підпілля співзвучне із сакраментальним запитанням про роль особистості в історії (при всій удаваній невідповідності цих проблем). Історія будь-якого терористичного угруповання покаже, як склалися об'єктивні передумови його виникнення (див., наприклад, [2; 12]). (Об'єктивність передумов не означає виправданості та «неминучості» методів терору. Проте навірно було б говорити про тероризм як про ізольовану, «кунсткамерну» аберацию; про «випадковість» виникнення терористичних угруповань, що проіснували роки (якщо не десятки років), поповнюючи при цьому свої лави та користуючись, хоч і маргінальною, але стабільною підтримкою з боку різних співчуваючих осіб, попутників тощо.) Не можна заперечувати й певних суб'єктивних варіацій на тему об'єктивних соціально-політичних дисфункцій. З багатотисячних представників фрустрованої соціальної (класової, етнічної, релігійної) групи вибір на користь насильства роблять десятки або сотні людей – під комбінованим впливом свого темпера-

менту, особистих обставин, безпосереднього оточення. За визначенням саме в цьому вимірі відіграють свою роль лідери терористичних формувань.

Ступінь важливості неабияких командирських здібностей тут коливається залежно від того, який етап проходить терористичне угруповання. Найбільш гостро потреба в них відчувається вже після екзистенційного «стрибка в терор», розриву зі звичним оточенням і першого акту збройного насильства. Коли такий «стрибок» здійснено – і якщо ті, під чий вплив він відбувся, не виявляють повною мірою якостей, необхідних для подальшого керівництва підпільним угрупованням, – можливе «кадрове рокірування», перерозподіл влади між харизматичними «ідеологами» та більш умілими організаторами-тактиками. Часто ці дві якості спочатку присутні в природі лідера майбутньої терористичної організації. Але, так чи інакше, на формативному етапі найважливіша роль лідера – роль, яка не очікується від нього, а скоріше приймається ним з власної ініціативи – полягає в тому, щоб дати поштовх до переходу від пасивного/ненасильницького заперечення *status quo* до спроб його насильницького розхитування або руйнування. Лідер на цьому етапі – не стільки той, хто володіє виключними організаторськими здібностями та навичками, скільки той, хто може авторитетно довести, чому «терпіти та коливатися більше не можна»; не так той, хто чітко організовує майбутнє терористичне угруповання, скільки той, хто навіює думку про те, що її можна й треба створити. (Крім того, майбутній лідер може подавати особистий приклад насильницького опору владі. У такому випадку його, як правило, вирізняють рішучість, можливо, велика фізична сила та дрібнокримінальне минуле в поєднанні з тим, що по-англійськи називається *street wisdom* (уміння орієнтуватися в умовах «вулиці»); а також загострене – нехай і збочене – «почуття справедливості».)

Видається доречною досить довга цитата з книги Ш. Ауста, який майже з хронометричною точністю відтворив процес формування західнонімецького терористичного угруповання «Фракція Червоної армії» (РАФ). (Незважаючи на деяку белетристичність, праця Ауста, яка витримала кілька видань, вважається класичним дослідженням історії РАФ.) «Побиті, переповнені ненавистю та відчаєм, багато хто з демонстрантів того самого вечора [після роз-

гону демонстрації в Західному Берліні 2 червня 1967 р.] зібрався в берлінському відділенні СДС [«Соціалістичної студентського союзу»] на Курфюрстендамм. Усі запекло сперечалися про те, якою має бути відповідь на загибель Бенно Онезорга [студента, якого застрелив поліцейський]. Струнка світловолоса дівчина кричала крізь сльози: «Ця фашистська держава має намір перебити нас усіх. Ми повинні чинити опір. На насильство треба відповідати насильством. Нам нема про що говорити з поколінням, яке створило Освенцим!». Гудрун Енслін сказала те, про що думала й що відчувало багато з присутніх» [2, с. 27]. Через кілька років Енслін стане одним з організаторів РАФ.

Ще один приклад для збалансованості картини. На відміну від засновників РАФ, О. бін Ладен не вийшов із повної безвісті й до появи «Аль-Каїди» встиг створити собі ім'я як координатор фінансових і логістичних потоків афганського джихаду 1980-х рр. Але і його сходження до світової «слави» почалося з виданої в 1996 р. фетви, у якій – самочинно присвоюючи роль релігійного лідера та богослова – бін Ладен оголосив війну «союзу сіоністів і хрестоносців». До цього моменту «Аль-Каїда» залишалася реліктом першої Афганської війни, організацією без «обличчя» та чіткої мети. Фетва 1996 р. – і теракти, які відбулися слідом за нею в Східній Африці (1998 р.), – перетворили бін Ладена в «терориста № 1», а «Аль-Каїду» – в авангард «глобального джихаду».

Лідерство в терористичній організації – це один із прикладів веберівського «харизматичного панування». Згідно з М. Вебером, «у разі харизматичного панування підпорядковуються харизматичному вождю як такому внаслідок особистої віри в його одкровення, доблесть або зразковість...» [1]. Зрозуміло, слова про «одкровення», «доблесть» і «зразковість» слід використовувати з принциповими поправками на одіозність натхненників та організаторів терористичного насильства, проте у своїй системі координат ці фігури справді сприймаються як такі, що мають певні «виключні якості». При цьому міркування про лідерську харизму (яким би не був її «знак») належать і до тих випадків (уже згадана РАФ і ціла низка інших угруповань), у яких створення терористичного підпілля було справою кількох ватажків. Аналізуючи природу різних типів панування, Вебер, як здається, припустився помилки: харизматичний

тип, що цікавить нас, розкритий ним виключно через індивідуальні прояви владарювання. Це здається очевидним і виправданим, адже йдеться про володарів «виключних якостей» (релігійних пророків, революційних вождів тощо). Але якщо не піддаватися уявній очевидності, то поруч з індивідуальними носіями харизми посядуть своє місце колективні суб'єкти харизматичного панування. Так, революції нерідко породжують групові втілення руйнівного заперечення минулого та «очисних» амбіцій – різні «комітети громадського порятунку», «революційні командування» тощо. Нічого не заважає поширити сказане на колективне керівництво терористичних угруповань, що формуються. Природно, повної «переплавки» окремих особистостей у подібних випадках не відбувається; усі учасники зберігають упізнаваність і навіть можуть конкурувати один з одним на думці послідовників; і водночас перед нами саме колективний суб'єкт, який наділяється унікальною – харизматичною – ідентичністю. Навіть наявність у цій «когорті» однієї найбільш сильної постаті робить її не вождем, а «першим серед рівних».

У контексті формування терористичної організації харизматичні лідери або групи ватажків, які тримаються осібно, відіграють, по суті, однакову роль: артикують думку про потребу/виправданість протесту, утілюють його, подають приклад «героїчного» протистояння владі. Особливістю колективного керівництва – що природно – можна вважати його більшу диференційованість у рамках свого рольового поля. Харизматична привабливість відокремленого лідера, як правило, має порівняно чітку специфіку: ідейна підкованість, бійцівський запал, нещадність до ворога тощо. Харизма колективного лідерства може одночасно виражатися в кількох вимірах. Наприклад, «історичне ядро» РАФ складалося з «бунтаря» А. Баадера, інтелектуалки та головного ідеолога РАФ У. Майнхоф (повністю позбавленої бійцівських якостей) і вищезгаданої Енслін, що являла собою поєднання якостей перших двох.

Залишається питання про те, чим обумовлюється висунення на передній план одноосібного лідера або якоїсь керівної групи. Кожному дослідникові хочеться знайти якомога більш стійкі зв'язки в досліджуваній ним сфері, але тут доводиться визнати, що чітких закономірностей у складанні одного з двох різновидів керівництва

терористичним угрупованням не проглядається. Так, найбільш вагомий з об'єктивних чинників – природа конфлікту, його масштаби тощо – очевидно не має вирішального впливу. Це саме доведеться сказати й щодо ідеологічних установок майбутніх терористів. Історія показує, що на ґрунті одних і тих самих (або схожих) конфліктів, на однаковій ідеологічній основі можуть формуватися обидва різновиди керівництва. Наприклад, у Перу маоїзм знайшов втілення в А. Гусмані – деспотичному лідері угруповання «Сендеро луміносо» («Сяючий шлях»); у цей самий час у сусідній Колумбії маоїстські угруповання залишалися під колективним керівництвом [6, с. 198–210]. Якою б мірою це не суперечило дослідницькому прагненню до чіткості та максимально можливої простоти, треба визнати, що в кожному окремому випадку характер керівництва терористичним підпіллям визначається унікальною комбінацією чинників. Якщо заглибитися в історію того самого Гусмана, то стане зрозуміло, що перетворення професора філософії на одноосібного лідера підпільної організації, оточеного ореолом майже надлюдської мудрості, було б неможливим поза локальним контекстом окраїнної провінції Хуаманга, яка забезпечила Гусмана («кормача Гонсало») придатним для тотальної індоктринації людським матеріалом [6, с. 198–204].

До цього моменту йшлося про лідерство як чинник «стрибка в терор», джерело переконаності в тому, що звернення до насильства неминуче й виправдане. Однак подібний імпульс проявляє себе в деяких організаційних формах. Ті, хто зробив вибір на користь терору, об'єднуються так чи інакше, будують відносини один з одним і з навколишнім світом. Власне, це і є формування терористичної організації. Яку роль тут відіграють ватажки, що втягнули своїх послідовників у тіньову збройну боротьбу з владою?

Почати слід із того, що у формуванні терористичних угруповань спостерігаються дві альтернативні тенденції; позначимо їх як «авторитарну» та «партисипативну». Перша за визначенням передбачає зосередження всіх ниток управління угрупованням у його керівництва, яке оточене особливою пошаною й жорстко припиняє будь-які спроби суперечити йому. Під партисипативністю маються на увазі здатність низової та середньої ланок терористичного угруповання до певної межі впливати на рішення керівництва; на-

явність своєрідного двостороннього зв'язку між різними ланками; можливість існування в рамках угруповання кількох центрів впливу. Більшість підпільних організацій являє собою те чи інше поєднання двох тенденцій. Водночас деякі організації повною мірою втілюють у собі одну з альтернатив. Так, вищезгадане угруповання «Сендеро луміносо» – це хрестоматійний випадок авторитарного устрою. Ірландська республіканська армія (ІРА) з її Армійською радою, виборними начальниками штабу та регулярними внутрішніми дискусіями [10, с. 40] – наочний приклад партисипативності.

Виникає спокуса безпосередньо зв'язати ці тенденції з різними видами керівництва підпільних угруповань. Авторитаризм здається очевидним породженням одноосібного керівництва, партисипативність – керівництва колективного. Але спроби подати зв'язок двох параметрів як пряму залежність помилкові. Історія багатьох терористичних організацій показує, що присутність на передньому плані одноосібного лідера не обов'язково призводить до складання авторитарного устрою; колективне ж керівництво аж ніяк не завжди проявляється в стійкій партисипативності.

Ватажок «Сендеро луміносо» Гусман; палестинський терорист Абу Нідаль, засновник і деспотичний лідер угруповання, вельми красномовно названого на його честь («Організація Абу Нідаль»); С. Асахара, «гуру» японського тоталітарного релігійно-політичного угруповання «Аум сінрікьо» («Учення істини Аум») – це лідери, чиї автократичні амбіції відіграли найважливішу роль у формуванні жорстко централізованих підпільних організацій. Водночас Р. Сендік, лідер уругвайського лівацького угруповання «Тупамарос»; бразилець К. Марігелла, засновник ще одного латиноамериканського лівацького угруповання – «Дія за національне визволення» – та автор широко відомого «Короткого підручника міського партизана»; Ж. Хабаш, засновник «Народного фронту звільнення Палестини» – терористичного угруповання, що поклало початок практиці захоплення пасажирських літаків; і навіть горезвісний «терорист № 1» бін Ладен – ці лідери терористів, володіючи харизмою і значним впливом у своїх організаціях, не перетворилися, однак, на «диктаторів».

ІРА, як уже було сказано, дає очевидний приклад партисипативної внутрішньої динаміки. «Революційні осередки», засновані в

1970-х рр. групою західнонімецьких радикалів (Р. Раабе, С. Зудер, К. Гаугер, Р. Шиндлер, С. Екле), узагалі являли собою конгломерат майже автономних групускул [16]. З іншого боку, італійські «Червоні бригади» (БР) і – меншою мірою – РАФ, що також перебували під колективним керівництвом (Р. Курчо, М. Кагол, А. Франческіні, М. Моретті, А. Саваста і вже згадувані Баадер, Енслін, Майнхоф), виявляли у своїй динаміці виразні авторитарні тенденції. Політичне доктринерство, нетерпимість до відхилень від «генеральної лінії», екзальтоване ставлення рядових членів до засновників та «історичних лідерів» – проявляючись у різних формах та в різних поєднаннях, усе це характеризувало БР і РАФ. Показово, що з певного моменту зусилля щодо звільнення арештованих керівників стали головним завданням кожного з них.

Отже, було б помилкою шукати пряму залежність між специфікою одноосібного або колективного керівництва та структурою терористичних організацій. Роль, яку у формуванні структури підпілля відіграють його лідери, менш однозначна. Вони виступають як своєрідна «призма»: у їхніх рішеннях і діях концентруються та переломлюються численні чинники, що утворюють контекст становлення підпільних угруповань. Особисті амбіції самих лідерів можуть врівноважуватися обмеженістю доступних їм ресурсів; об'єктивні характеристики політичних конфліктів інтерпретуються з позицій окремо взятих соціальних груп і навіть індивідів; приватні прояви беззаконня та несправедливості отримують універсальне трактування; узагальнені політичні оцінки доводяться до кожного члена угруповання та стають частиною його картини світу. Подібно до того, як складання одноосібного або колективного керівництва терористичного підпілля в кожному випадку визначається особливою комбінацією чинників, так і морфологія підпільних угруповань становить унікальний продукт різних впливів, що були випробувані лідерами екстремістів, а також їхніх – цих лідерів – суб'єктивних якостей.

Можна припустити, що одноосібні лідери потенційно більш схильні до встановлення авторитарних порядків, ніж члени колективного керівництва. Але при цьому під впливом конкретних

об'єктивних і суб'єктивних імпульсів окремо взяті керівники терористичних угруповань можуть добровільно або вимушено відмовитися від спроб привласнити собі «диктаторські повноваження» (або навіть зовсім не вживати таких спроб). Різними поєднаннями суб'єктивних та об'єктивних моментів також пояснюється те, що лідери терористичних організацій, які діють у рамках одного конфлікту та/або стоять на спільній ідеологічній платформі, можуть будувати підпорядковані їм організації діаметрально протилежним чином (наприклад, західнонімецькі «Революційні осередки» та РАФ).

Перебук об'єктивного та суб'єктивного відчувається й у тій ролі, яку керівництво підпілля відіграє в повсякденній активності своїх формувань. Водночас деякі залежності та патерни тут проглядаються більш чітко. Одноосібне або колективне керівництво, авторитарний або партисипативний устрій терористичних угруповань – ці характеристики, як було зазначено, формуються значною мірою ситуативно; повторювані, передбачувані траєкторії майже не проглядаються. Але, сформувавшись, ці параметри стають досить стійкою матрицею, у рамках якої роль і вплив керівної ланки терористичних організацій також знаходять більшу системність. Так з'являється нарешті та чіткість, якої може бракувати в міркуваннях про становлення збройного підпілля і яка має особливе значення для планування антитерористичних заходів.

Уже зазначено, що авторитарні тенденції в діяльності терористичних угруповань можуть пов'язуватися як з одноосібним, так і з колективним керівництвом. Але, безумовно, перша з цих комбінацій дає найбільш яскраві, нерідко шокуючі, приклади авторитарного устрою. Повсякденне життя підпільних угруповань, які перебувають під владою лідерів-автократів, може бути майже повністю підпорядковане служінню їхньої волі. Зрозуміло, політичні цілі угруповання залишаються на порядку денному, але вірність цим цілям нерозривно пов'язується з вірністю лідерові – тим більше, що саме він є їхнім джерелом або непогрішним інтерпретатором. Так, наріжним каменем ідеологічної програми перуанського «Сяючого шляху» були постулати, сформульовані Гусманом, – «Вчення керманіча Гонсало» [14,

с. 110–113]. Підпорядкування лідерів може забезпечуватися тиском на членів угруповання. Розправи над ненадійними, зрадниками, упровадженими інформаторами – це невід’ємний елемент життя підпільних організацій усіх різновидів. В авторитарних угрупованнях приводом для репресій може бути навіть поверхова підозра в нелояльності. Для повноти картини слід підкреслити, що ті угруповання, деспотичні лідери яких здобули в очах своїх підлеглих репутацію «великих стратегів», «учителів» або «мислителів», тримаються не лише (навіть не стільки) на фізичному залякуванні, а й на індоктринації й цілком щирій відданості (причому це може стосуватися як рядових учасників, так і тих, хто належить до командних структур). Саме в таких проявах лояльності найбільш повно відчувається лідерська харизма. Сказати, що лідери, які не мали слави «теоретиків», позбавлені харизматичної привабливості й тому змушені спиратися лише на погрози та насильство, означало б заперечувати багато що зі сказаного вище. Однак не маючи слави «вчителя» або «теоретика», авторитарний лідер терористичного угруповання швидше й частіше вдається до силових методів. Наочним прикладом може бути «Організація Абу Нідаль», що періодично приголомшувала розправами над тими, хто викликав підозру в її патологічно недовірливого ватажка [21, с. 111].

Поєднання авторитарного та колективного начал – можлива, але все ж, здається, парадоксальна комбінація – здатне, як показує випадок італійських БР, стати підґрунтям для досить ефективної (якщо не стратегічно, то в будь-якому разі тактично) антиурядової діяльності. Вплив колективного авторитарного керівництва на повсякденну діяльність угруповання здійснюється за допомогою все тих же чинників сили та індоктринації (у зізнаннях арештованих «бригадистів» постійно звучала тема «приналежності до колективу», не мислимості відмови від виконання «колективних рішень» тощо) [12]. При цьому авторитаризм колективного керівництва ніколи не досягає тих пікових позначок, що спостерігаються в угрупованнях, які керуються одноосібно. Він залишається «приглушеним», так би мовити, розділеним між членами керівної верхівки. Крім того, колективно-авторитарні угруповання виявляють більшу вразливість до розколу, ніж їхні одноосіб-

но керовані аналоги. Фрагментований авторитет і наявність кількох голосів у керівництві створюють передумови для розбіжностей, особливо в ті моменти, коли змінюються умови, у яких діє угруповання. Як наслідок, починається пошук нових методів і, можливо, навіть нових стратегічних цілей. Саме такому розколу піддалися БР унаслідок виділення двох ліній – «войовничої», спрямованої на ескалацію насильства та остаточне перетворення «Бригад» на ізольований «авангард революції», і «політичної», орієнтованої на поєднання збройної боротьби з ідеологічною роботою і в результаті – переростання законспірованого угруповання в широкий політичний рух [20, с. 95]. «Бригадисти», які перебували у в'язниці на чолі з одним із засновників «Бригад» Курчо, знайшли можливість у своєму листі на волю підтримати «войовничу» фракцію. Розкололося й історичне «тверде ядро» РАФ, яке в повному складі опинилося за ґратами. Ідеологічні дискусії та взаємні образи трьох ув'язнених (Баадера, Енслін та Майнхоф) уже не мали ніякого реального впливу на дії бойовиків, які залишилися на свободі. Проте цей кафкіанський спектакль чітко показує, що зіткнення лідерських амбіцій, напруга та боротьба за вплив (навіть ілюзорна) залишаються тими відцентровими силами, які, явно або латентно, присутні в авторитарно-колективному угрупованні до самого його кінця.

Угруповання, у повсякденній динаміці яких поєднуються одноосібне лідерство та партисипативний устрій, становлять ще один по-своєму парадоксальний варіант. Він відсилає до того, що було сказано про можливі зрушення та «рокирування» в керівництві підпілля, які відбуваються після того, як зроблено «стрибок у терор». Одноосібного лідера, який ініціював кампанію терористичного насильства і з тієї чи іншої причини відмовився від спроб установити авторитарні порядки, усе одно оточує своєрідний «антураж» – лідери другої ланки, довірені особи, спеціалісти з підготовки та проведення терактів тощо. Лідер такого типу може залишити за собою галузь найбільш загальних ідеологічних питань та «представницькі функції» (останнє – у тому випадку, якщо становище організації та/або особисті якості лідера не спонукають його ховатися в глибокому підпіллі). Яскравий приклад такого зосередження на одній із сфер діяльності в разі делегу-

вання інших функцій керівникам меншого калібру – це випадок Ж. Хабаша, харизматичного засновника та ідеолога «Народного фронту звільнення Палестини» (НФЗП). Позбавлений, як виявилося, тактичних талантів, Хабаш залишився теоретиком та «обличчям» створеного ним угруповання, тоді як планування й проведення терактів (насамперед – авіавикрадення, які стали «візитівкою» НФЗП) було довірено В. Хаддаду, який тримався в тіні [3, с. 452–477]. Аналогічна ситуація мала місце й у випадку бін Ладена. До 11 вересня 2001 р. та до початку «війни з терором» лідер «Аль-Каїди» залишався авторитетним координатором джихадистського підпілля; людиною, яка «розгромила одну з наддержав» (СРСР в Афганістані) та «оголосила війну єдиній наддержаві» (Сполучені Штати в 1990-х рр.); «обличчям» «глобального джихаду», але при цьому – частково вимушено, частково добровільно – ділив свої повноваження з ідеологом А. аз-Завахірі, тактиком і технічним організатором терактів 11 вересня Халід Шейхом Мохаммедом та ін. [21, с. 44].

Залишається поєднання колективного керівництва та партисипативності. Може здаватися, що така комбінація дуже ризикована для терористів, оскільки загрожує перетворенням підпільної організації на некерований «дискусійний клуб», приречений на руйнування або знищення. Це, однак, суперечить фактам. Приклад ІРА показує, що подібне поєднання можливе навіть у рамках великих, добре організованих угруповань. Крім того, одним із найбільш небезпечних трендів сучасного тероризму багато експертів вважають виникнення та розширення «безлідерних» терористичних мереж («безлідерного опору») [18], а ці аморфні «безлідерні» мережі якраз є логічним продовженням тієї лінії, що накреслилася в організаціях, які суміщають колегіальне лідерство з партисипативною, порівняно гнучкою структурою. (Одне з перших угруповань такого типу – західнонімецькі «Революційні осередки», – яке, значно поступаючись у популярності сучасному для нього РАФ, змогло, однак, за двадцять років своєї активності здійснити близько двохсот терактів та уникнути при цьому масштабних арештів, подібних до тих, що регулярно знекровлювали «рафівців» [16].) Незважаючи на хворобливу актуальність теми терористичних мереж, у контексті цього розділу головний інте-

рес становлять організації, подібні ІРА, оскільки їхнє керівництво стійке та повнокровне, і роль його вагома та системна – на відміну від тих, у кращому випадку ниткоподібних зв'язків, які поєднують різні елементи організацій, близьких до мережових або тих, що вже стали мережевими.

ІРА, можливо, є найбільш вивченою з усіх терористичних організацій. Так чи інакше, доступна дослідникам велика кількість інформації про неї показує, наскільки ефективно в повсякденній динаміці цієї «армії» поєднувалися колегіальність керівництва та двосторонній, партисипативний характер відносин між керівним центром та іншими структурними елементами. Колективне керівництво міцно утримувало політичну та оперативну ініціативу, не претендуючи при цьому на звання «ідейного авангарду» (як лідери РАФ або «Червоних бригад») і не будуючи культу й погонів, подібного до того, який оточував Гусмана або Асахару. Показово, що один із начальників штабу ІРА (К. Маккенна), як і його попередники, обраний на свою посаду, був також і усунутий з неї голосуванням рядових бойовиків [11, с. 559]. Слід підкреслити, що подібна гнучкість і так звана «демократичність» дозволяли ІРА шляхом планомірної перестановки кадрів порівняно легко заповнювати втрати в найвищих своїх ешелонах (дві третини її начальників штабу було арештовано під час виконання своїх обов'язків, але це жодного разу не поставило ІРА на межу колапсу [10, с. 40]).

Слід відзначити й те, що роль лідерів у повсякденному житті підпорядковуваних їм угруповань значною мірою визначається цілою низкою зовнішніх щодо природи самого керівництва чинників. Насамперед це масштаб угруповання; глибина його відходу в підпілля; наявність/відсутність «тихих гаваней» (порівняно безпечних баз, тренувальних таборів, укриттів) у своїй країні або за її межами. Інакше кажучи, ідеться про той ступінь рутинної близькості між керівництвом і рядовими бойовиками, яку дозволяють об'єктивні умови існування підпільної організації. Чим безпечніші та стабільніші ці умови, тим міцнішими можуть стати вертикальні зв'язки всередині угруповання, тим більш насиченою персональними смислами може бути роль його лідера або лідерів.

Звісно, фігура авторитарного лідера за будь-яких обставин буде відділена від рядових бойовиків значною (якщо не непереборною) дистанцією. Деякі з таких керівників навмисно відгороджуються від своїх підлеглих, не зупиняючись перед найбільш грубими методами та спираючись на вузьке коло обраних помічників (як, наприклад, це робив Абу Нідаль, який удавався до репресій у відношенні до своїх підлеглих). Лідерам, які схильні підтримувати більш довірчі відносини зі звичайними бойовиками, порівняно безпечна рутинна дає можливість постати перед рядовим складом в ореолі доступності та скромності; грати на вигідному контрасті своїх неабияких лідерських якостей та побутової невибагливості тощо. Прикладом такого спілкування є одіозний бін Ладен – «шейх», який брав від новобранців клятву в особистій вірності («байа») і водночас ділив із ними трапезу та деякі розваги [23, с. 165]. Навіть роль авторитарного «вождя» (якщо він не одержимий манією підозрілості, як Абу Нідаль) на ґрунті повсякденних контактів з підлеглими може наповнитися додатковим «позитивним» змістом. В угрупованні авторитарного типу начальницьке напутнє слово перед особливо небезпечними завданнями здатне стати своєрідним ритуалом; знаком вищої довіри; нагородою, що передуює самій акції (питання про щирість «вождя» тут є другорядним – важливо те, як сприймає пересічний бойовик знаки уваги, які йому надаються).

Однак рутинне спілкування з підлеглими – це розкіш, яку навіть при бажанні може дозволити собі аж ніяк не кожен керівник підпільної організації. Набагато частіше перед лідерами терористів постає дилема, усебічно розглянута Дж. Шапіро: з одного боку, потреба регулярного управління угрупованням, з іншого – неможливість виконувати свої командирські функції (передавати інформацію, зустрічатися з підлеглими, вивчати об'єкти планованих атак тощо), не піддаючи при цьому себе та організацію в цілому ризику виявлення, арешту або знищення [17]. Діяльність більшості терористичних угруповань та їхніх лідерів являє собою лавірування між двома «рогами» цієї дилеми.

На разі постає питання про роль лідерів терористичного підпілля в дерадикалізації угруповань, які їм підпорядкову-

ються, та їхній перехід до легальних методів політичної боротьби. У вступній частині розділу це питання було конкретизовано так: «Ким у цьому контексті виявляються лідери – ініціаторами змін, їхніми противниками, пасивними об'єктами політичних процесів?». Другий із цих варіантів слід відкинути відразу: зміна курсу антиурядової організації неможлива без санкції та прямої участі її керівної ланки. Можна припустити, що дерадикалізації терористичного підпілля передуює оновлення його керівництва, але, так чи інакше, у старому чи новому образі, це керівництво має розпочати політичний діалог із владою. Дати чітку відповідь щодо двох інших ролей складніше. Немає жодного прикладу того, як терористичні угруповання добровільно, без будь-якого зовнішнього тиску відмовлялися б від своїх насильницьких прийомів. Однією з обов'язкових передумов повернення бойовиків у легальне поле (у тих рідкісних випадках, коли це в принципі можливо) є завдання їм серйозних збитків і демонстрація безвиході від самого початку обраного ними шляху. Таким чином, певною мірою лідери угруповань, що дерадикалізуються, можуть розглядатися як «об'єкти» урядових антитерористичних зусиль. Водночас не можна говорити про їхню повну пасивність. Вони не лише реагують на дії протилежної сторони, а й у свою чергу оголошують припинення вогню, ініціюють переговори, висувують пропозиції. Зрештою, тиск, який чинить уряд, – це лише передумова політичного компромісу, а не засіб, що автоматично садить бойовиків за стіл переговорів. Неодмінною зустрічною передумовою політичного компромісу зазвичай є «добра воля» керівників підпілля.

Органічним продовженням цих міркувань є питання про те, чи можна говорити про більшу або меншу «схильність» до припинення насильства певних різновидів лідерів бойовиків. Тут перед дослідником постає ще один парадокс. Може здаватися, що і з політичного, і з управлінського, і з суто психологічного погляду найбільш імовірним (і зручним) учасником переговорів і компромісу є одноосібний авторитарний лідер, який користується безмежним авторитетом у підлеглих (та/або жорстко контролює їх), самостійно ухвалює рішення і, отже, вільний від потреби маневрувати всередині угруповання та долати

суперечності, які є неминучими в контексті зміни політичного курсу. Однак важливо пам'ятати про те, що влада та авторитет подібного лідера можуть залишатися безумовними лише в певних межах. Досвід показує: авторитарні лідери – це, як правило, носії найбільш радикальних ідей та автори найбільш категоричних вимог. Будь-яке пом'якшення позицій загрожує їм втратою того майже гіпнотичного впливу, яким вони користуються як «непохитні борці». Перш за все тому, що компроміс після багаторічної боротьби не на життя, а на смерть означатиме, що «бездоганний лідер» не зміг привести свою організацію до перемоги. Нарешті, безкомпромісність і твердість у подібному випадку аж ніяк не є «грою на публіку». Певні задатки, багаторічне напруження підпільного життя, шанування з боку підлеглих – усе це консервує радикальні погляди авторитарних лідерів, підгодовує їх зацикленість на дуже вузькому наборі цілей і методів. У такому світлі авторитарний лідер – який здається вільним у виборі стратегії і тактики – постає, навпаки, як фігура, політична маневреність якої надто обмежена рамками однієї ролі.

Навпаки, колективне керівництво або поодинокі лідери, відкриті для колегіальної співучасті в управлінні угрупованням, виявляють порівняно більшу гнучкість у зближенні з противником. Це не спростовує сказаного про малоімовірність такого зближення. Не слід забувати про непокору керівникам, які «зрадили спільну справу», внутрішньогрупові міжусобиці, розколи та спроби «непримиренних» зірвати зближення, що почалося, шляхом провокаційних актів насильства. (Яскравий приклад: розкол ІРА на ґрунті участі її керівництва в багатосторонніх англо-ірландських переговорах, які закінчилися підписанням 1998 р. Белфастської угоди.) Але якими б незначними не були шанси на безповоротне повернення терористів у галузь законної політики, реалізація цих шансів найбільш імовірна в площині колегіально керованих, порівняно гнучких партисипативних організацій, керівництво яких не затиснуте в ніші своєї «непогрішності», а рядовий склад може бути звичний до поліцентричності та періодичних змін курсу, що відображає внутрішньогрупову боротьбу думок.

Висновки до розділу 3

Якщо врахувати, що дії терористичних угруповань неодноразово ставали причиною масштабних трагедій і серйозних внутрішньополітичних і міжнародних конфліктів, уподібнення питання про роль лідерів бойовиків питанню про роль особистості в історії не здається патетичним перебільшенням. І висновки, до яких приводить навіть попередній, абрисний аналіз порушеної тут проблеми, багато в чому співзвучні твердженням, знайомим завдяки давній дискусії про місце індивіда в історичних процесах.

Лідери терористів не можуть бути названі безумовно та незмінно ключовим чинником динаміки підлеглих їм угруповань. Генеза і подальша активність терористичного підпілля значною (а нерідко – і вирішальною) мірою визначаються об'єктивними умовами перебігу конфлікту (демографічний склад учасників протистояння, наявність/відсутність третіх сторін, історія конфлікту, колективна пам'ять ворогуючих таборів тощо) – умовами, повністю або значною мірою невіддільними навіть впливовим керівникам великих підпільних формувань. Відбиток зовнішніх чинників може позначитися на конфігурації самого керівництва терористичного підпілля.

Водночас керівна ланка терористичних організацій – аж ніяк не пасивний зліпок зовнішніх обставин. Роль, яку вона відіграє в динаміці своїх угруповань, подібна до призми, яка щороку збирає, з'єднує та змінює об'єктивні та суб'єктивні імпульси. При цьому чим далі дослідник відходить від стадії становлення підпільних організацій, чим глибше він поринає в повсякденну, рутинну діяльність цих організацій, тим відчутнішим і стійкішим стає вплив керівництва підпілля, тим тіснішим стає зв'язок між його природою, з одного боку, і динамікою терористичної діяльності – з іншого.

Вивчення вищезазначених проблем не дасть ніяких ключів для легкої перемоги над терористами. Багато угруповань, навіть обезголовлених, продовжували свою діяльність – більше того, активізували її, прагнучи звільнити своїх арештованих лідерів чи помститися за вбитих. Лідери терористів – це не «тероризм сам по

собі», і помилкою буде персоналізувати протидію терористичній загрозі. Водночас, як показує цей розділ, вивчення керівної ланки терористичних формувань дозволяє більш чітко уявляти собі, як радикалізуються певні елементи опозиційних кіл; як будуються відносини в середовищі тих, хто в протидії владі обрав методи терору; як ухвалюються рішення в терористичному підпіллі; чим може підживлюватися його «бойовий дух»; і, нарешті, чим мотивуються/обмежуються задуми та дії лідерів терористичних формувань. Подальше вивчення означених проблем, які не є ключем до швидкої перемоги над мінливим і дуже небезпечним ворогом, безумовно, збільшує шанси на успіх у боротьбі з ним.

Список використаних джерел до розділу 3

1. Вебер М. Типы господства [Электронный ресурс] / М. Вебер // Библиотека «Гумер». – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/veber/tip_gosp.php
2. Aust S. Baader-Meinhof: The Inside Story of the RAF / S. Aust. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 457 p.
3. Boot M. Invisible Armies: An Epic History of Guerrilla Warfare from Ancient Times to the Present / M. Boot. – New York: Liveright Publishing Corporation, 2013. – 750 p.
4. Cronin A. How Terrorism Ends: Understanding the Decline and Demise of Terrorist Campaigns / A. Cronin. – Princeton: Princeton University Press, 2009. – 336 p.
5. Cronin A. ISIS is Not a Terrorist Group [Electronic resource] / A. Cronin // Foreign Policy. – 2015. – March/April Issue. – Access mode: <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/isis-not-terrorist-group>
6. De La Pedraja Toman, R. Wars of Latin America, 1948–1982: The Rise of the Guerrillas / R. De La Pedraja Toman. – Jefferson: McFarland and Company, 2013. – 363 p.
7. ISIS Financing. – Paris: Center for the Analysis of Terrorism, 2016. – 31 p.
8. Jenkins B. International Terrorism: A New Kind of Warfare / B. Jenkins. – Santa Monica: The Rand Corporation, 1974. – 16 p.

9. Jordan J. When Heads Roll: Assessing the Effectiveness of Leadership Decapitation / J. Jordan // *Security Studies*. – 2009. – Issue 18. – P. 719–755.

10. Milosevic M. Perseverance of Terrorism: Focus on the Leaders / M. Milosevic, K. Rekawek, A. Maskaliunaite, K. Libront / Amsterdam: IOS Press, 2013. – 147 p.

11. Moloney E. A Secret History of the IRA / E. Moloney. – New York: W. W. Norton and Company Ltd., 2003. – 600 p.

12. Orsini A. Anatomy of the Red Brigades : The Religious Mind-Set of Modern Terrorists / A. Orsini. – Ithaca: Cornell University Press, 2009. – 317 p.

13. Price B. Targeting Top Terrorists: How Leadership Decapitation Contributes to Counterterrorism / B. Price // *International Security*. – 2012. – Issue 4. – P. 9–46.

14. Rapoport D. Inside Terrorist Organizations / D. Rapoport, M. Crenshaw, R. Crelinsten, D. Schiller. – London: Frank Cass, 2001. – 273 p.

15. Rapoport D. The Four Waves of Rebel Terror [Electronic resource] / D. Rapoport // *Anthropoetics*. – Spring/Summer 2002. – 14 p. – Access mode: <https://wrldrels.org/wp-content/uploads/2016/02/Rapoport-Four-Waves-of-Terror.pdf>

16. Revolutionary Cells [Electronic resource] // Mapping Terrorist Organizations. – Updated 5 January 2013. – Access mode: <http://web.stanford.edu/group/mappingmilitants/cgi-bin/groups/view/353>

17. Shapiro J. The Terrorist's Dilemma: Managing Violent Covert Organizations / J. Shapiro. – Princeton: Princeton University Press, 2013. – 335 p.

18. Simon J. Lone Wolf Terrorism: Understanding the Growing Threat / J. Simon. – Amherst: Prometheus Books, 2013. – 335 p.

19. Sullivan P. Kerry: ISIS Poses «threat to the entire world» [Electronic resources] / P. Sullivan // *The Hill*. – 2014. – 26 September. – Access mode: <http://thehill.com/policy/international/218999-kerry-isis-poses-threat-to-the-entire-world>

20. Sundquist V. Political Terrorism: An Historical Case Study of the Italian Red Brigades / V. Sundquist // *Journal of Strategic Security*. – 2010. – Issue 3. – P. 55–63.

21. The War on Terror Encyclopedia: From the Rise of Al Qaeda to 9/11 and Beyond. – Santa Barbara: ABC Clio, 2014. – 493 p.

22. U.S. Grand Strategy: Al-Qaeda and ISIS : Existential Threat to the U.S. and Europe. – Washington: Institute for the Study of War, 2016. – 38 p.

23. Wright L. The Looming Tower: Al-Qaeda and the Road to 9/11 / L. Wright. – New York. Alfred Knopf, 2006. – 540 p.

КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

4.1. Політична комунікація в умовах глобалізації: конфліктогенна складова

Глобалізований соціум являє собою надскладну динамічну систему, що репрезентує різні модифікації політико-комунікаційних процесів, які визначають характер його розвитку й вибудовують універсальну архітектоніку політичних відносин у великих та малих групах, у різних об'єднаннях, співтовариствах, групах тиску, суспільствах різного типу.

В умовах стрімкого поширення інформаційних технологій комунікативна підсистема політичної системи стає все більш важливою, а її дослідження набувають особливої актуальності. Конфліктогенні процеси, що відбуваються у сфері політичної комунікації, впливають на стан системи в цілому, причому чим вищим є рівень розвитку комунікативних технологій, тим значнішим є вплив комунікації та стабільність системи. Дослідження політичної комунікації потребує методологічного синтезу, зокрема застосування досягнень психології, лінгвістики та інформаційних технологій.

Комунікація пронизує усе, що пов'язане з політичним життям, але традиційно ототожнюється з великими масами, і відповідно, пов'язана з масовою комунікацією. Масова комунікація як систематичне розповсюдження спеціально підготовлених повідомлень із застосуванням технічних засобів тиражування інформації (радіо, телебачення, преса, відео-, звукозаписи тощо) має соціальне значення і використовується з метою впливу на установки, поведінку, думки й оцінки людей. Масова комунікація поширює знання про дійсність; має освітньо-виховний характер; здійснює соціальне регулювання; транслює культурні цінності; задовольняє потребу в

отриманні відповідної інформації; може сприяти як об'єднанню, так і розмежуванню суспільства на окремі групи тощо. Її основними ознаками, за словами М. Остапенко, є публічність, швидкість передавання, скороминучий характер інформації [1, с. 138–139]. Політична комунікація може мати організований (цілеспрямований) або ж стихійний характер. Значення політичної комунікації важко переоцінити, адже вона має підтримувати цілісність суспільства, зокрема забезпечувати перманентний зв'язок між владними структурами, політичними партіями, громадськими організаціями, об'єднаннями, групами тиску, ЗМІ і громадянами з приводу нагальних проблем громадсько-політичного і соціально-економічного життя.

Комунікація набуває політичного характеру за умов, якщо вона безпосередньо або опосередковано впливає на політику, відбувається у сфері владно-управлінських відносин, прямо або побічно пов'язана з питаннями влади. Іншими словами, політична комунікація пов'язана з цілеспрямованим передаванням і вибіркоким прийомом інформації, без якої неможливий перебіг самого політичного процесу та функціонування політичної системи. Соціум може стати остаточно глобалізованим лише у тому випадку, якщо всі учасники політичної комунікації стануть повністю рівноправними у полілозі, якщо людство перегляне свої духовні пріоритети, повернеться до загальнолюдської мудрості, тоді цей полілог стане конструктивним у ноосферному значенні слова. Під впливом глобалізаційних факторів «соціальне», постійно трансформуючись, стає все більш топологічним, а його зовнішні і внутрішні характеристики суттєво залежать від якісних світоглядних установок людства [2, с. 93].

Наявність комунікаційної інфраструктури і активне її використання у державно-політичному управлінні, на думку С.В. Володєнкова, є на сьогодні однією з критичних умов для забезпечення політичної стабільності та інформаційної безпеки держави, оскільки за відсутності власне комунікаційної інфраструктури і навичок її використання для інформаційно-просвітницької роботи з громадянами будь-яка держава піддає себе ризику втрати контролю над своїм інформаційним простором, що в умовах глобалізації є небезпечним. До того ж неефективність комунікації з цільовими ауди-

торіями часто є однією з причин низької ефективності політичного управління в цілому, супротиву великих соціальних груп курсу реформ [3, с. 15].

Сучасна політична наука та численні дослідження політичних комунікацій пропонують безліч класифікацій типів політичної комунікації, водночас найбільш поширеним та продуктивним є виділення горизонтального та вертикального вимірів політичної комунікації. Перший полягає в комунікації між владними елітами та мас-медіа, другий включає комунікацію між владою та громадянами [4, с. 3]. Під інформаційною стабільністю розуміють баланс сильних та слабких сторін держави у галузі створення, розповсюдження і коригування політичної та іншої інформації, що має політичне значення, можливість втілення в життя своїх національних інтересів у внутрішній чи зовнішній політиці за допомогою інформації, нейтралізація інформаційних загроз з боку різних акторів політичного процесу на усіх його рівнях. При цьому передбачається врахування політичної культури населення, що склалася, традицій, поточного характеру взаємодії центру та регіонів, міжнародних відносин. Слід зазначити, що інформаційна стабільність розглядається не як статичний стан, а як динамічна рівновага.

На основі вищевикладеного можна виокремити п'ять факторів, що впливають на інформаційну стабільність: 1) здатність політичного режиму створювати гомогенний (або впорядкувати існуючий гетерогенний) інформаційний простір, спільну систему думок, оцінок і норм; 2) здатність політичного режиму протистояти інформаційному сепаратизму на своїй території; 3) здатність режиму протистояти інформаційним атакам ззовні; 4) здатність політичного режиму здійснювати власні інформаційні атаки для реалізації національних інтересів; 5) політична та інформаційна культура населення, що склалася. Слід зазначити, що ці фактори є взаємопов'язаними та чинять значний вплив один на одного. Відтак, важливість інформаційного виміру політичної стабільності дедалі зростає, у будь-якого режиму формується потреба в управлінні стабільністю через інформацію і, як наслідок, виникає необхідність передбачати перебіг інформаційних процесів і керувати ними.

Політичні комунікації не тільки пронизують усе суспільство та суспільно-політичні інститути, але й дають змогу глибше зро-

зуміти та інтерпретувати всі феномени і процеси, що відбуваються в сучасному світі. Не в останню чергу це стало можливим завдяки інформаційній революції – зростанню обсягів інформаційного навантаження, щільності каналів передавання інформації, поширенню ІКТ і ускладненню політико-управлінських процесів. Політична комунікація існувала і раніше, але саме в інформаційну епоху вона набула нового змісту, що пов'язується з розвитком технологій керування інформаційним впливом, який здійснюється засобами мови через безпосередні контакти, а також засобами масової інформації та комунікації. Саме останні становлять основу формування сучасних медіакратій, які можуть підсилювати або нівелювати демократичні цінності та процедури [5].

Стрімке зростання ролі комунікації в сучасному політичному житті зумовлює необхідність ґрунтовного дослідження кризових явищ у цій сфері. Інформаційно-комунікативна криза полягає у втраті політичною елітою можливості керувати інформаційними потоками та спрямовувати їх відповідно до потреб регіону, держави або міжнародної спільноти. Конфлікти, пов'язані з інформаційною сферою, можуть виражатися у масових непорозуміннях, утрудненні діалогу між представниками бюрократії та населення, у поширенні великого масиву неправдивої та недостовірної інформації щодо провідних політичних акторів, порушеннях функціонування «зашморгу зворотного зв'язку»: так, в умовах комерціалізації ЗМІ пересічні громадяни вкрай обмежено можуть висловлювати свою думку на шпальтах газет чи в ефері телебачення і радіомовлення. За таких умов чи не єдиним «вікном» для незалежного громадянського політичного дискурсу залишається Інтернет, який на сьогодні слабко контролюється державою та залишає можливість практично безкоштовної публікації власних думок з приводу будь-якого питання. На думку І. Локшина, стійка кореляція між рівнем демократичності та коефіцієнтом функціонування держави серед найбільш демократичних країн має вагому причину: відносна інтенсивність зворотного зв'язку між владою і суспільством та публічне обговорення ухвалюваних рішень [6, с. 87].

Конфлікт у сфері політичної комунікації можна визначити як стан комунікативної підсистеми, який призводить до порушення обміну інформацією між політичними інститутами та окремими

громадянами як учасниками політичного процесу внаслідок наявності між ними непримиренних протиріч. Розглядаючи такого роду конфлікт, слід виокремити його вертикальний та горизонтальний виміри. Вертикальний вимір пов'язаний із взаємовідносинами між владою та громадянами; горизонтальний стосується взаємовідносин між громадянами та політичними акторами одного рівня.

Вертикальний вимір конфлікту у сфері політичної комунікації пов'язаний з тим, що влада нездатна довести до відома громадян свою позицію стосовно важливих політичних проблем. Втім громадяни і їх об'єднання також часто нездатні артикулювати власні політичні інтереси. Населення дуже сприйнятливие до PR-риторики влади, яка заповнює увесь публічний простір і заглушає здоровий глузд громадян. Політичні лідери часто наголошують на «нових етапах перетворень», «реформах», «збереженні соціальних обов'язків», спричиняючи негативний психологічний ефект: громадянську пасивність суспільства, стимуляцію надій і безсилля експертів, які не можуть запропонувати адекватного виходу із ситуації, що склалася. Логіка цієї антикризової комунікації органічно вбудовує в себе риторику про «тимчасовий характер» демократичних обмежень, необхідність прийняття «доленосних рішень» і т.д. Конфлікт у сфері політичної комунікації порушує інерційність прийняття державних рішень і демонструє недоліки політичної конструкції, сприяючи подальшому реформуванню політичної системи [7, с. 113–114].

Польський дослідник П. Жукевич виокремлює два аспекти такої ситуації. Перший аспект полягає у неефективній роботі механізму зворотного зв'язку. Політичні лідери та їхні прибічники починають переслідувати різні цілі, які поступово вступають у протиріччя. Хід політичного процесу дедалі менше задовольняє його учасників і тому, що політики і пересічні громадяни дистанціюються одне від одного. Так, лідери не здатні вчасно зреагувати на сигнали, що надходять від громадян, натомість переслідують свої партикулярні інтереси. Втім виборці теж сприяють порушенню адекватної комунікації: вимагають від політиків виконання нереальних завдань або ж, навпаки, дистанціюються від участі у громадському та політичному житті, проявляють байдужість та апатію. Другий аспект полягає у тому, що сучасні політичні лідери

часто грають невластиві їм ролі, а їх імідж формується спеціалістами з політичного маркетингу. Оскільки набір ролей, які мають грати політичні лідери, є стереотипним, а дії політиків найчастіше не відповідають очікуванням громадян, то й довіра громадян до політичної сфери життя суспільства знижується [8, с. 29].

Український політолог П.М. Олешук виводить такого роду конфлікт з протиріччя між нормативною моделлю гласності та політико-правового розуміння політичного дискурсу. Нормативна модель гласності виходить з того, що публіка може досягнути раціональної стратегії дій, тільки лише через посередництво суспільного дискурсу, формальним критерієм якого є рівень кваліфікованої громадської думки, а змістовним – рівність і обопільна увага усіх учасників комунікації. Такий тип гласності, на відміну від політико-правового або створеного засобами масмедіа, спирається на самоорганізуючі асоціативні зв'язки [9, с. 47–48].

Однією з «революційних» змін останніх років у комунікаційній сфері є перехід від тотального контролю за ЗМІ до вільного (або умовно вільного) політичного дискурсу. Ідеологія саме як теоретичний вираз спільних для соціальної групи інтересів і цінностей перестає бути значущим комунікативним мотивом, що стає більш зіставним з такими рисами сучасної політики, як децентралізація політичної участі, відхід від жорстких структур в управлінні комунікативними процесами, наростання багатоманітності мотивів і орієнтацій, здатних викликати політичну дію. Отже, на зміну централізовано керованому медіапростору приходить плюралізм в інформаційній сфері. Це призводить до того, що думки й погляди дедалі більшої кількості людей враховуються при прийнятті політичних рішень. Втім є й зворотний бік цього процесу: населення, що звикло довіряти одному джерелу інформації, може бути дезорієнтоване в умовах зростаючого плюралізму інформаційних потоків, що часто суперечать один одному.

Стратегію реалізації власного, не поділеного з іншими інтересу, підказує реклама, що створює такий спосіб мотивації поведінки і вирішення життєвих проблем. Широке застосування рекламних технологій забезпечення політичних кампаній в умовах творення демократії передбачає використання нелінійних форм впливу, що передбачають очікування, але не жорстко запрограмовану реакцію.

Слід також зазначити, що політична реклама є небезпечним інструментом комунікації, оскільки її надмірне або недосконале застосування може призвести до комунікативної невдачі: рейтинг політика знизиться, а потрібна програма не знайде відгуку серед громадян. Перевіреною способом управління на основі імпульсних інформаційних впливів в умовах не до кінця сформованої демократії залишається створення образу ворога як джерела усіх нещасть, як точки фокусування негативних емоцій, їх збудження. Відбувається зняття напруження в одному місці та перенесення в інше, більш бажане, з точки зору «керуючого хаосом».

Що ж стосується горизонтального виміру конфлікту у сфері політичної комунікації, то він пов'язаний з мережевими структурами, що виникають у сучасному політичному просторі. На противагу організаціям, які базуються на ідеологіях і керують суспільними справами, виходячи із загальноприйнятих ієрархічно установлених цінностей, у політиці усе більшого значення набувають різноманітні управлінські, політичні, соціальні, економічні, інформаційні мережі. Соціальна мережа – це форма спонтанного порядку, який виникає в результаті дій децентралізованих агентів.

На думку Ф. Фукуями, щоб мережі дійсно були здатні створити порядок, вони мають залежати від неформальних норм, що займають місце формальних організацій, іншими словами, від соціального капіталу [10, с. 270]. Мережі характеризуються децентралізацією, відсутністю ієрархії, відносинами довіри, що виникають на основі суспільних цінностей, непостійністю складу учасників, неформальною участю, відсутністю фіксованого членства, спрямованістю на вирішення певних проблем, самостійністю кожної ланки, незапрограмованості її поведінки. Мережа впливає на обидві групи чинників політичної стабільності, як соціокультурні, так і інституційні, формуючи вподобання користувачів і надаючи нової форми організаціям, як традиційним політичним партіям, так і новим мережевим рухам. Як зазначає Г.Г. Четверик, особливістю структури політичної комунікації, сформованої за мережевими принципами, є те, що її утворюють рівні за статусом учасники комунікативного процесу [11, с. 14].

Мережі, позбавлені предметного втілення, інституційного носія, виявляються на практиці значущим елементом сучасної полі-

тики. Багато численних політичних подій останніх десятиліть (рух за демократію в СРСР часів перебудови, екологічні рухи, «оксамитові» та «кольорові» революції, рух антиглобалістів, соціально-політичні зрушення в арабських державах тощо) розвивалися саме на основі мережевих взаємодій і за ефективністю перевищували централізовані та ієрархізовані політичні і владні структури. Атракторами, центрами впорядкування, що ініціювали рух до впорядкованості й ефективності, тут були цінності та потреби.

Роль потреб досить значна у формуванні і розвитку мережевих взаємодій. Саме мережі та їх різноманіття виявляються сприятливим середовищем для примноження й ускладнення потреб, набуття численними моральними та естетичними потребами політичного значення й вираження. Індустрія формування потреб має мережевий характер, а оскільки механізм їх задоволення все більше індивідуалізується, то мережа як структура зв'язків з практично необмеженим ступенем багатоманіття найбільшою мірою відповідає реалізації цього завдання. В.С. Сергєєв підкреслює, що політичні мережі виступають найважливішим інститутом формування горизонтальних зв'язків та рівноправних відносин у соціумі, у тому числі й у політиці [12, с. 261].

Оскільки будь-які владні відносини передбачають обмін інформаційними і матеріальними ресурсами, а мережа саме й призначена для такого обміну, численні види відносин у ній мають владний характер і мають очевидне політичне значення. Але в мережі їх особливість полягає у тому, що тут влада реалізує себе у нежорстких, варіативних відносинах, позбавлених вираженої та нормативної ієрархічності, з розмитими санкціями або взагалі за відсутності останніх.

Слід наголосити на неоднозначності ситуації: значущість основ, що викликають потужні тренди влади до утвердження більш індивідуалізованих, менш ідеологізованих, нелінійних форм, – не скасовує необхідності збереження нормативних форм її організації, а в певних ситуаціях робить їх більш значущими. У своїх нормативних рамках влада і політика більш передбачувані, зрозумілі, їх можна контролювати, вибудовувати відповідно до їх стабільних імперативів стратегії власної поведінки.

Тому нові форми комунікації не витісняють і не заміщують старі, які видозмінюються в сучасних умовах. До факторів, що

стримують рух до перетворення комунікації, відносять високий рівень ризикогенності соціальних відносин і конфліктів, вразливість мереж, важливих для функціонування сучасного суспільства, різноманіття можливостей і варіантів поведінки, що відкриваються ними, у тому числі й можливостей відходу від попередніх, реліктових форм регуляції та контролю за інформацією (жорстких та ієрархічних), що може призвести до зняття перепон руху до хаосу. А рух до нових форм впорядкування системи може обернутися більш значущими витратами, ніж звична ієрархія. Таким чином, створюється нова системна ієрархія, побудована на інших засадах (знання, мораль), ніж маніпулювання елементами сили.

У нашій країні нормативна модель гласності на вітчизняних теренах входить у пряму суперечність із медіагласністю, як своєрідною унормованою прерогативою журналістів як професіоналів з розповсюдження та обробки інформації. Традиційно свобода слова розглядається у контексті двоступеневої моделі комунікації, яка вбачає журналістику як посередницький орган між владою та громадянським суспільством. Однак вільне розповсюдження інформації у мережі Інтернет відкриває додаткові перспективи у поширенні політичної інформації як основи для відродження структур громадянського суспільства. Крім того, вітчизняні засоби масової інформації часто програють інформаційну війну зарубіжним конкурентам, що призводить до спотворення сприйняття українцями подій, які відбуваються в країні та за кордоном.

Для функціонування дискурсу в Україні потрібна об'єктивна інформація, на заваді поширення якої можуть виступати адміністративно-контрольовані ЗМІ. Відповідно, Інтернет, як комунікативна спільнота, може виступити запобіжником для маніпулятивного контролю дискурсу. За такого підходу ресурси типу Wikileaks дійсно можуть виконувати важливу роль у забезпеченні демократичного управління суспільством.

Зняття суперечності між політичною відповідальністю та імперативом вільного розповсюдження інформації може бути досягнуто на основі розмежування сфер зовнішньої і внутрішньої політики. Якщо у сфері внутрішньополітичних проблем неконтрольоване розповсюдження інформації інколи є бажаним, оскільки відкриває можливості для електорального вибору громадян, сприяє

прозорості політичного процесу та викриттю корупції, то у сфері міждержавних відносин суб'єктами виступають не індивіди або інститути громадянського суспільства, а у першу чергу нації-держави. Традиційні механізми дипломатії вимагають дотримання певного інформаційного паритету, оскільки неконтрольована інформація може призвести до серйозних міжнародних наслідків та ескалації конфліктів.

4.2. Комунікативна складова розв'язання політичних конфліктів

У сучасній практиці політичної комунікації можна відзначити суттєве падіння ефективності традиційних технологій агітаційно-пропагандистського впливу на суспільну думку, яке може підтверджуватися такими емпіричними показниками, як падіння рівня явки на виборах, а також зростання чисельності груп протестного електорату. Це пов'язано з тим, що сьогодні основними традиційними каналами комунікації є засоби масової інформації (передусім телебачення), які передбачають здійснення в рамках політичного управління суто асинхронної комунікації від суб'єкта політичної кампанії до її об'єкта – цільових груп інформаційного впливу.

Варто відзначити, що політична комунікація є інтеракцією однієї групи людей з іншою. Інтеракція встановлює, підтримує, змінює певні соціальні ролі, норми, правила соціальної групи або культури. Наразі у комунікаційній площині виникає явище «транзакції». Її можна визначити як процес, під час якого суб'єкти одночасно взаємодіють між собою. Тобто у процесі транзакції повідомлення не передається, воно створюється і набуває певного значення; це не передавання ідей, а власне продукування значень. Цей аспект суттєво впливає на ефективність комунікації у кризових та конфліктних умовах [13, с. 51–52].

Таким чином, на думку Н.І. Яковлевої, оцінити ефективність використовуваних методів під час комунікації у період загострення конфліктів, проаналізувати стратегії задіяних комунікацій та зробити висновки щодо негативних практик можна тільки після переходу до стабільного функціонування політичної системи [14, с. 170].

Більшість технологій реклами і пропаганди у політиці орієнтовані саме на односпрямовану трансляцію інформаційного контенту, необхідного для впливу на громадську думку, і не передбачає повноцінної двосторонньої комунікації. Слід зазначити, що соціологічні дослідження засвідчують загальну досить низьку активність українців щодо обстоювання своїх прав та інтересів, розв'язання суспільних, громадянських, політичних проблем суспільства, які наразі стосуються і їх особисто. Брак реальних механізмів впливу суспільства і громадян на владу (та водночас часто неактуальність існуючих) були і залишаються одними з найактуальніших для сучасної української демократії. Відповідаючи на запитання «Як Ви вважаєте, чи є у Вас можливість контролювати діяльність владних структур?», 76,5% респондентів зазначають, що вони не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур [15, с. 377].

В умовах масовізації комунікації, уніфікації кодів тлумачення і монополізації впливу на формування змісту повідомлень контроль над масовою свідомістю з боку централізованих медіа стає просто всеосяжним. Механізми зворотного зв'язку між суспільними мовцями і їхньою аудиторією мають дедалі меншу вагу в сучасному суспільстві [16, с. 25].

Більш досконалою формою є двостороння комунікація. Так звані м'які або *soft-технології* у політичному управлінні також базовані на взаємній комунікації з представниками цільових аудиторій, залученні їх у спільну діяльність, а отже, і в двосторонню комунікацію. У той же час у сучасному світі відбувається справжня комунікаційна революція, що надає спеціалістам нові, альтернативні інструменти для здійснення комунікації з цільовими аудиторіями.

Можна констатувати, що сьогодні нові комунікаційні технології суттєвим чином змінюють і способи впливу на суспільну думку в рамках сучасних політичних кампаній технологічно розвинених демократій. Розвиток комунікаційних технологій висуває нові вимоги як до закордонних, так і до українських спеціалістів у галузі політичного управління, спонукаючи шукати нові ефективні методи комунікації з громадськістю.

В умовах відсутності конкуренції в комунікативному просторі виправдовував себе класичний підхід «контролю над першою

кнопкою», в рамках якого здійснювалася виключно одностороння трансляція контенту політичної кампанії традиційними методами політичної реклами і пропаганди. Саме таким чином здійснювалася комунікація в Радянському Союзі, а сьогодні – у Туркменістані, Північній Кореї, Ірані, арабських країнах. Така система політичної комунікації є характерною для автократій і має на меті індоктринацію суспільства у бажаному для влади напрямі та забезпечення легітимності політичного курсу правлячого режиму та його керівництва. В умовах функціонування і розвитку демократичної політичної системи такий підхід вже не відповідає вимогам часу, враховуючи наявність альтернативних комунікаційних каналів. Це призводить до зниження загальної ефективності проведення політичних кампаній і рівня легітимності результатів таких кампаній.

Говорячи про альтернативні канали комунікації, ми в першу чергу звертаємо увагу на інтернет-ресурси, які можна використати в рамках організації комунікативної взаємодії з цільовими аудиторіями. У цьому контексті слід уважно проаналізувати ті істотні особливості цих ресурсів, які відрізняють їх від традиційних ЗМІ. Урахування і використання цих особливостей дозволяють істотно підвищити ефективність організації інформаційної роботи з цільовими аудиторіями.

До числа цих особливостей можна віднести такі: 1) екстериторіальність (доступність мережевих ресурсів незалежно від місцезнаходження користувача); 2) **мультимедійність** (одночасне розміщення різних типів медійного контенту – текстової інформації, аудіо- і відеороликів, сюжетів, виступів, фотографій, гіпертекстових посилань); 3) інтерактивність (можливість організувати взаємодію з користувачами, забезпечити двосторонню комунікацію замість простої трансляції контенту); 4) оперативність (мережеві ресурси дозволяють розміщувати необхідну інформацію у будь-який момент). Онлайн-ресурси надають можливість щосекундного розміщення оперативної інформації, що особливо важливо в умовах політичних конфліктів та при висвітленні надзвичайних подій у режимі реального часу.

В умовах загострення конфлікту, який виникає через нестачу коштів на забезпечення політичної взаємодії, особливого значення набуває таргетованість комунікації, тобто її спрямованість на

цільові аудиторії, параметри яких можуть бути задані і визначені достатньо чітко. Поведінковий, географічний, соціально-демографічний, гендерний, тематичний та інші види таргетингу дозволяють забезпечити точне потрапляння контенту політичної кампанії у необхідну цільову аудиторію, що дозволяє збільшити ефективність кампанії та оптимізувати бюджет, що є надзвичайно актуальним в умовах кризи.

Для дестабілізації системи у XXI ст. часто використовуються віртуальні об'єкти. Схему розгортання інформаційно-комунікативного конфлікту Г. Почепцов зображає так:

1. Наростання труднощів, що призводить до ситуації, коли стає неможливою одночасна протидія натиску проблем, що потребують негайного вирішення.

2. Вихід з ладу існуючого механізму узгодження та прийняття рішень.

3. Втрата громадянами й організаціями спроможності діяти відповідно до своїх цілей і функцій.

Це, на думку Г. Почепцова, означає поступове наростання хаосу, здатного вилитися у серйозні соціальні зміни [17, с. 4].

Віртуальний простір починає динамічно трансформуватися, тоді як реальний рухається зі старою швидкістю. Ця розбіжність і є головним джерелом зламу системи комунікації, якщо їй не вдається вповільнити швидкість змін віртуального простору. Проте, як свідчить досвід тоталітарних режимів, це вповільнення може бути лише тимчасовим, оскільки кількість інформаційних каналів щоразу збільшується. Втім навіть в умовах демократичних режимів інформаційні технології можуть легко призвести до свого роду «електронного рабства», адже сайти, портали, «пошукові системи», соціальні мережі, де людина працює і розважається, є, окрім усього, ще й способом збору персональної інформації [18, с. 35]. У кризових ситуаціях швидкість інтерпретацій політичних подій має збігатися або навіть випереджати швидкість реальних трансформацій. Проте зазвичай відбувається навпаки: утворюється запізнення, в результаті якого реальне середовище змінюється швидше, ніж інформаційне. Розрив у швидкості заповнюють чутки та дезінформація.

ЗМІ створюють картину світу через інтерпретацію дійсності за допомогою специфічних ресурсів – системи засобів, які дозволяють перетворити творчий задум на адекватну форму презентації. Вивчення процесу творчості дозволяє виокремити технічні (обладнання та програмне забезпечення) та творчі ресурси. Саме останні організують комунікативну взаємодію, обумовлену специфікою аудіовізуального медіатексту. Комунікативно-прагматичні ресурси дозволяють розробити лінію переконання та спрогнозувати можливі проблеми декодування змісту [19, с. 15].

Використання комунікативних технологій для комунікаторів на зразок держави, інших носіїв політичної влади може бути спрямоване на подолання кризових ефектів у реципієнта. У той же час комунікатор, який має на меті провокування політичної кризи чи конфлікту, може застосовувати технології підриву довіри до політичних лідерів, інститутів, рішень тощо. Наслідком таких дій можуть стати політичні скандали, які призводять до делегітимації влади та можуть спричинити відставку голови держави та низки інших посадовців.

Неконтрольоване поширення інформації в умовах загострення конфлікту призводить до політичного скандалу та істотних змін політичної ситуації: поразки правлячої партії на виборах, відставки голови держави, загальної делегітимації владної еліти. Так, у 1972 р. вибухнув Вотергейтський скандал у США, пов'язаний зі встановленням у штабі Демократичної партії підслуховуючої апаратури за прямим наказом президента Р. Ніксона. У 1974 р. під загрозою імпічменту президент США вперше в історії країни пішов у відставку. У наступні роки в США відбулася ще низка скандалів, серед яких варто відзначити «Ірангейт», пов'язаний з незаконним продажем зброї іранському режиму Хомейні. Слід звернути увагу на низку корупційних скандалів. Так, у 2008 р. губернатор Іллінойсу Р. Благоевіч намагався «продати» місце Б. Обама в сенаті США, яке звільнилося після його перемоги на президентських виборах. Політика було усунено з посади й засуджено до 14 років позбавлення волі. Усі ці скандали істотно вплинули на хід політичного процесу, змінивши розстановку сил на політичній арені США. Південнокорейська правляча партія «Ханнара» після низки корупційних скандалів у 2012 р. змінила назву на «Сеннурі», а її лідера

було усунено від керівництва. Міністр оборони Німеччини К. Гуттенберг та президент Угорщини П. Шмітт втратили свої посади після того, як у текстах дисертацій цих політиків було виявлено плагіат [20, с. 261]. Таким чином, криза політичної комунікації відіграє важливу санаційну роль, усуваючи з політичної арени лідерів, які втратили довіру громадян.

Натомість у недемократичних країнах політичні скандали практично неможливі через відсутність свободи ЗМІ. Протиправні дії представників влади не висвітлюються у ЗМІ, таким чином, створюється ілюзія чесної та прозорої політики. Насправді диктаторські режими, що неминуче зіштовхуються з кризами, вимушені перманентно застосовувати армію і поліцію для збереження існуючого ладу (Бірма, Фіджі, Лаос, Сирія та більшість країн Екваторіальної Африки), а режим Північної Кореї для захисту від зовнішніх інформаційних потоків підтримує штучну ізоляцію населення країни від навколишнього світу, водночас витрачаючи значні кошти на пропаганду комуністичних ідей. У КНДР існує жорстка цензура, доступ до Інтернету обмежений, а будь-яка критика на адресу керівників держави карається ув'язненням або розстрілом. Втім практика свідчить, що у країнах, де кризова комунікація не налагоджена належним чином, будь-який конфлікт може спричинити катастрофічні наслідки: заколот, путч, повстання, революцію або громадянську війну. Це пояснюється тим фактом, що будь-яке соціальне протиріччя не має легальних каналів виходу назовні і придушується владою заради збереження стабільності. У цих умовах конфлікти перебувають в умовах заморозки, але під кригою репресій накопичується критична маса напруги. В умовах, коли канали комунікації контролює влада, не допускаючи альтернативних джерел інформації, ці конфлікти, не маючи конвенційних форм вираження, втілюються у радикальних формах. Політична система в таких умовах перебуває у стані стагнації, втім всередині неї накопичується деструктивний потенціал, що загрожує вибухом і докорінною зміною системи.

Слід розглянути особливості кризового менеджменту як пряму *public relations*. Усі антикризові заходи у комунікаційній сфері можна поділити на стратегічні й тактичні. На етапі підготовки до кризи стратегічні заходи включають виявлення потенційних

ризиків від конфлікту, намагання їх подолати чи мінімізувати, а також планування команди з подолання кризових явищ. Тактичні ж дії зводяться передусім до аналізу зовнішніх чинників, які впливають на репутацію організації, визначення кола потенційних проблем, здатних спричинити організаційну кризу. Також на цьому етапі важливо розробити кризовий план дій, перевірити його ефективність за допомогою моделювання, провести підготовку офіційних представників партії, організації, установи до взаємодії зі ЗМІ.

На етапі кризового реагування стратегічні дії полягають у реалізації стратегій кризового реагування, побудованих на принципах інформаційної прозорості і спрямованих на відновлення довіри громадян. Тактичні ж заходи включають інформування громадськості (публічне визнання існування проблеми і запевнення у здійсненні необхідних заходів для її вирішення, чітке пояснення причин кризи, зобов'язання регулярно інформувати громадян про розвиток ситуації) та роботу зі ЗМІ (регулярні інтерв'ю журналістам з наданням найновішої інформації). Також на цьому етапі важливо проводити роботу з персоналом організації в умовах кризи: орієнтування персоналу на зміни в діяльності.

Нарешті, посткризова діяльність на стратегічному рівні передбачає аналіз та запобігання кризі в майбутньому, а на тактичному – реалізацію заходів щодо подолання негативних наслідків кризи, критичну оцінку ефективності управління [21, с. 23].

Звичайно, антикризовий менеджмент, окрім використання інформаційно-комунікаційних засобів, потребує і конкретних змістовних дій у реальному середовищі. Втім і використання політичних комунікацій має бути чітко усвідомленим, що уможливорюється за рахунок теоретичного і прикладного аналізу їх стану та потенціалу в конкретних умовах. Можливості, що надають політичні комунікації для подолання кризових явищ, є достатньо широкими, але їх інструментальне використання часто обмежується позицією влади (політичного класу) та власників засобів масової інформації та комунікації. А від кореляції цих позицій і розуміння стратегічного виграшу всіх учасників політичної комунікації залежить не тільки ефективність тих чи інших інформаційно-комунікаційних технологій і процесів, але й перспективи розвитку політичної системи.

Ефективність політичної комунікації виявляється, зокрема, у створенні альтернатив, у формуванні «простору для рішень», забезпеченні співучасті громадян у виробленні державної політики, розширенні кола потреб та послуг, яких потребує суспільство. Р. Бен наголошує, що «жодне владне рішення не може бути об'єктивним, оскільки аналіз не може бути повним, бо підготовчі рішення про те, що брати до уваги, а чим нехтувати, залежать від низки суб'єктивних суджень» [22, с. 643]. **Оскільки загальне рішення в кінцевому підсумку залежить від цих суджень, то ухвалення рішень є творчим процесом, який однаково залежить і від влади, і від громадськості.**

І.Х. Хочь зазначає, що у розвинених країнах громадяни мають пряме право слухати, думати, сперечатися і говорити, запитувати, діяти і голосувати за власним розсудом і зі зручностями для себе, за допомогою електронної інформації і комунікаційних технологій. Громадяни при цьому також мають право обирати або формувати широкий спектр спільнот за інтересами, і при цьому не обмежені у власному виборі спільноти, незалежно від того, до якої територіальної громади вони належать за місцем проживання. Отже, традиційні форми представницьких демократій нагально потребують доповнення новою системою більш широких громадянських повноважень за допомогою механізму «електронної участі» – цілком нової громадянської участі, зворотного зв'язку і підтримки, що буде означати трансформацію демократії [23, с. 781].

4.3. Інтернет як фактор динамізації конфлікту в політиці

Мережа Інтернет вивела політичну комунікацію на якісно новий рівень. Публікація конфіденційних матеріалів на мережевому ресурсі Wikileaks спричинила політичний скандал Cablegate: у 2010 р. стався масовий витік документів, у тому числі звітів і дипломатичних листів. Чи не вперше в історії віртуальна подія, що сталася суто в інформаційному просторі, спричинила масштабні реальні наслідки: ускладнення міжнародних відносин та навіть відкликання послів. Автор проекту Wikileaks австралієць Дж. Ассанж став одним з найвідоміших журналістів світу. Поява у політично-

му дискурсі феномена Wikileaks як джерела неофіційної політичної інформації відкрила нову сторінку в історії дипломатії та політичної комунікації.

Польський дослідник С. Скварк наводить приклад конфлікту в політико-комунікативній сфері Польщі. Адміністратори інтернет-сторінки польського уряду в 2012 р. вдалися до видалення 7700 коментарів користувачів, що було розцінено як утиск свободи слова. Це спричинило «вірусний ефект» створення нових веб-сторінок, на яких дії уряду піддавалися жорсткій критиці. Таким чином, прагнення «придушити» кризові тенденції спричинили лише розгортання конфлікту [24, с. 115]. При цьому, на думку вченого, польські політичні діячі не повністю використовують можливості Інтернету, відмовляючи громадянам у зворотній комунікації на інтернет-сторінках; отже, користувачі втрачають інтерес до політичних діячів. **Віднедавна політичні діячі та інші публічні особи почали створювати сторінки у соціальних мережах і додавати до списку друзів усіх охочих користувачів, розширюючи передусім молодіжну аудиторію і граючи на людських амбіціях: для пересічного користувача така «інтернет-дружба» з популярною персоною є цінністю, а отже, легітимізує політика в очах інтернет-аудиторії, робить його «своїм», «схожим на інших».**

Втім слід зазначити, що іноді втручання у політичну комунікацію є необхідним, коли йдеться про безпеку громадян. Так, у 2008 р. було заблоковано сторінку талібів у мережі Youtube, а британське міністерство оборони навіть провело кампанію з роз'яснення громадянам недопустимості легковажного поводження з Інтернетом. Британські силовики закликають людей подумати, перш ніж завантажити файл, прокоментувати якусь інформацію або поділитися нею.

Говорячи про вплив Інтернету на політичні процеси в умовах розвитку політичної системи, необхідно враховувати, що розкриття інформації через Інтернет, крім позитивних суспільних тенденцій, має і негативні соціальні наслідки. Примарна анонімність політичної комунікації в Інтернеті може формувати і численні деструктивні явища, такі як невмотивована (тому що безкарна) агресія, ігнорування загальноприйнятих норм культури, мови листа. Протягом останніх років викид компромату в Мережу для спри-

чинення політичного скандалу став звичним методом політичної боротьби [25, с. 123–124].

Інтернет є важливим засобом мобілізації значних груп людей для проведення акцій у реальному політичному просторі, причому його значення дедалі зростає. Соціальні мережі об'єднують мільярди користувачів, надаючи їм можливість комунікації в режимі реального часу. Політичні діячі користуються мережами для мобілізації якомога більшої кількості громадян за гранично короткий проміжок часу. Інтернет-технології мобілізації громадян були апробовані у Західній Європі та США, і їх досвід взяли на озброєння організатори революцій часів Арабської весни 2011 р., що ознаменувала перехід до нової форми протестної активності, яка, можливо, стане домінуючою у XXI ст. Слід відзначити, що незворотного характеру події у Єгипті набули саме після рішення Х. Мубарака заблокувати доступ до мережі Інтернет та мобільного зв'язку, що призвело до створення «інформаційного вакууму». Видається закономірним, що це рішення лише загострило ситуацію: створивши опозиціонерам свого роду рекламу, режим продемонстрував, що вважає громадський рух реальною загрозою своєму існуванню. Таким чином, до протесту було залучено численних аполітичних громадян, що привело до зростання безпосередньої комунікації на вулицях та площах міст. Отже, прорахунки в інформаційній сфері призвели до раптового сплеску політичної активності громадян і докорінних змін у політичній системі Єгипту, а згодом й інших країн.

Втім засіб, який використовують борці за свободу проти диктатури, може бути використаний і з протилежною метою – посіяти паніку, безчинства та розгул криміналу. Саме це можна було спостерігати під час подій 2011 р. у Великій Британії, коли злочинці використали Facebook, Twitter та популярну в країні мережу «BlackBerry's messenger system» для організації та координації масових безладів. Протягом кількох діб на вулицях Лондона, Бірмінгема, Манчестера та інших міст бунтарі палили автомобілі та грабували крамниці. Прем'єр-міністр Д. Кемерон виступив перед парламентом із суперечливою заявою, не позбавленою, проте, у світлі цих подій раціонального змісту: «Усі ми могли спостерігати, – заявив Кемерон, – як ці brutальні вчинки були організовані через со-

ціальні медіа. Вільний потік інформації може бути використаний як з доброю метою, так і зі злим умислом, і коли ми бачимо, що люди використовують соціальні мережі, плануючи насильство, ми повинні їх зупинити» [26]. Прем'єр-міністр закликав парламентарів та спецслужби обміркувати, чи є правові підстави призупинити цей вид комунікації, якщо є неспростовні докази, що в такий спосіб плануються безчинства, хаос та кримінал. Таким чином, було створено передумови для вдосконалення законодавства і посилення політичного та правового контролю над комунікативною сферою.

Події українського Євромайдану 2013–2014 рр. також були організовані за допомогою віртуальних технологій інформування і мобілізації громадян. У соціальних мережах було створено пабліки, що інформували користувачів про місця дислокації силовиків, надавали поради щодо поведінки під час акцій протесту. За допомогою соціальних мереж було організовано бойкот російських товарів та продукції фірм, що належали правлячій еліті [27, с. 95]. Влада ж, навпаки, не надала належної уваги віртуальній площині і фактично програла інформаційну війну ще до повалення режиму В. Януковича. Після революції 2014 р. з метою забезпечення інформаційної безпеки в Україні було припинено мовлення російських телеканалів, втім російські інтернет-ресурси не блокуються, таким чином, у Кремля залишаються можливості впливати на український медіапростір.

Держава починає «повертатися обличчям до Інтернету», оскільки об'єктивно існує потреба роботи в Інтернеті державних органів, і вона щороку зростатиме. Позитивна динаміка зміни ситуації є явно вираженою. Проте на пострадянському просторі сучасні технології і канали комунікації розвинені недостатньо. І недооцінка альтернативних каналів може серйозно поглибити комунікаційну кризу.

В умовах переходу політичного процесу на квазіреальний рівень владні структури і правоохоронні органи розробляють методи боротьби з кіберактивістами, які порушують законодавство. У західних країнах протягом останніх років було затримано низку користувачів Інтернету за некоректні вислови у віртуальному просторі. Натомість диктаторські режими ведуть боротьбу з проявами конфлікту в політичній комунікації шляхом придушення. Так, сис-

тема цензурування мережевого контенту в Китаї не має аналогів у світі: «великий китайський фаєрвол» блокує вміст низки сайтів, які загрожують безпеці правлячого режиму, у тому числі найбільшої вільної енциклопедії Wikipedia. У Китаї триває постійна боротьба між урядовими структурами, які блокують частину мережевих ресурсів, та користувачами, які намагаються знайти можливість подолати обмеження. Крім того, існують угруповання проурядових блогерів та учасників форумів, які висловлюють позитивні думки щодо зовнішньої та внутрішньої політики комуністичного режиму. Таким чином, можна стверджувати, що кризи у політичній системі, як інституційного так і системного характеру, проявляються на двох рівнях: реальному, який включає увесь спектр реалізованих дій політичних акторів, і квазіреальному, який здебільшого знаходить втілення у комунікативних взаємодіях між усіма учасниками політичного процесу.

Як слушно зазначає О. Гуляєв, подолання кризових явищ та конфліктогенних чинників у комунікативній сфері передбачає роботу з громадською думкою. Ця робота має бути підпорядкована таким загальним принципам: урахування закономірностей формування й функціонування громадської думки; урахування культурологічних особливостей цільових груп, базоване на знанні культурних та етнічних особливостей і тонкощів мови, якою висвітлюються події; залучення на свій бік громадськості; оперативність в ухваленні рішень і діях. Основними методами роботи з громадською думкою в умовах кризи є: ігнорування інформації, відмова від коментарів, відкладання (затягування) негативної інформації, її заперечення, блокування і генерування даних [28, с. 11].

Серед способів не лише подолати кризу комунікації в умовах демократії, а й запобігти їй слід окремо виділити електронний уряд (e-government) як особливу концепцію організації взаємодії громадян і владних інституцій. Під електронним урядом розуміють сукупність систем співпраці уряду, бізнесу, громадських організацій і громадян, яка базується на використанні інформаційно-комунікаційних технологій, нормативно-правової та інформаційно-ресурсної бази.

Впровадження новітніх комунікативних технологій у політичне життя вимагає високого рівня розвитку, наявності розвине-

ної технологічної інфраструктури і кваліфікованих кадрів. Одним з яскравих прикладів успішного втілення концепції електронної демократії є Естонія, в якій з 2001 р. функціонує портал «Täna Otustan Mina» («Сьогодні вирішую я»), більш відомий як ТОМ. За допомогою цього ресурсу громадяни можуть пропонувати питання для обговорення; кожна пропозиція, що отримує значну підтримку, розглядається парламентом. Вже у 2003 р. Естонія посіла восьму сходинку з 82 країн світу за рівнем імплементації інформаційних технологій у практичне життя та третю позицію за рівнем розвитку електронної демократії [29, р.102]. Сьогодні все більша кількість громадян Естонії бере участь у виборах через Інтернет, не виходячи з дому, що дозволяє заощаджувати значні кошти. Що ж стосується України, то подібні системи наразі перебувають лише на стадії розробки. Незважаючи на те, що дедалі більша кількість громадян користується Інтернетом, а практично всі установи мають веб-сторінки, електронна демократія в Україні реалізується зі значним відставанням через брак коштів і певний консерватизм політичних лідерів. На нашу думку, майбутній електронний уряд України повинен бути спрямований не тільки на підвищення ефективності роботи органів державного управління, а й на більш тісну взаємодію держави й населення, держави й бізнесу.

Формування позитивного інформаційного простору як мети інформаційної стратегії подолання кризових явищ буде також корисним і для подальшого розвитку та консолідації української політичної нації та політичного класу. Виходячи з основних функцій засобів масової комунікації, побудова інформаційного простору на позитивних засадах можлива за рахунок державної підтримки і заохочення паралельно із запровадженням системи контролю за порушенням інформаційного законодавства. У підсумку і бізнес-кола, і політичний клас, і в цілому держава є зацікавленими сторонами у встановленні стабільної комунікації між владою та населенням України, оскільки реалізація цього завдання є стратегічно вигідною у першу чергу з економічної точки зору. Це також сприятиме оптимізації витрат, особливо в умовах вкрай невизначеного інформаційного середовища, яке перебуває у кризовому стані, оскільки дозволить запрограмувати та передбачити окремі реакції.

Отже, знизяться транзакційні витрати, завдяки чому ресурси можна буде спрямовувати на інші сфери та галузі.

На нашу думку, без залучення інформаційної галузі подолання кризових явищ у будь-якому суспільно-політичному чи економічному сегменті неможливе в принципі. Тому проблема здебільшого полягає у виборі ефективних та оптимальних інструментів інформаційно-комунікаційної сфери. Звісно, це буде більш ефективним в умовах існування чіткої та зрозумілої інформаційної стратегії розвитку України. А подальша робота у цьому напрямі має полягати у вивченні та систематизації помилок з метою недопущення їх повторення у майбутньому. За цим можливе уточнення стратегії, якщо це необхідно, а також коригування тактики дій в інформаційному середовищі з подальшою реалізацією їх на практиці. Інтерпретовані у такий спосіб політико-комунікативні інструменти можуть надати широкі можливості для управління кількома процесами. По-перше, вони можуть сприяти подоланню кризових явищ; по-друге, створити основу для системи управління конфліктами на рівні держави чи експертного середовища; по-третє, реалізувати функцію тестування ефективності тих чи інших процедур та механізмів в умовах кореляції нормативної демократичної моделі політико-економічної системи з кризовими явищами. Створення у такий спосіб дійової та ефективної системи інформаційної антикризової роботи дозволить не тільки розв'язати конкретні завдання, що постають перед країною, але й у перспективі – оптимізувати подальший розвиток держави й суспільства.

Сучасний інтернет-текст у своєму різноманітті ілюструє характер змін у суспільстві, оперативно реалізує комунікативні можливості мови, діагностує еволюційні зміни у політичній комунікації. Аналіз блогерської та іншої інтернет-мови з точки зору власної їй оперативності у трансформації розумово-мовленнєвих процесів вважається продуктивним, оскільки дозволяє переосмислити політичну подію. Можна погодитися з білоруською дослідницею М. Цибульською у тому, що спосіб інтерактивної взаємодії «потрібно розглядати з двох боків: у нашому випадку варто говорити про використання мовного інструментарію як засобу впливу на громадську свідомість, а також про прояви мисленнєво-мовленнєвих процесів у дискурсі ЗМІ» [30, с. 216].

Інтернет активно нарощує свій соціальний вплив на суспільство та стає тим соціальним середовищем, яке як барометр віддзеркалює соціально-політичну ситуацію в країні та детермінує інтеграційні процеси в українському суспільстві. Мережа сьогодні є простором громадянської активності українців, простором, у якому вони реалізують свої політичні, громадські та соціальні запити. І динаміка громадянської активності засвідчує, що дедалі більше українців обирають Інтернет як ефективний засіб реалізації таких запитів. Інтернет розглядається як новітній канал суспільного впливу на владу [31, с. 96].

Сучасні англомовні дослідники наголошують на небезпеці «автоматизації» політичного життя у віртуальному просторі. Так, у 2016 р. у журналі «*International Journal of Communication*» вийшла стаття С. Вуллі та Ф. Говарда, у якій зазначалося, що «комп'ютеризована пропаганда стає одним з найвпливовіших чинників інновацій у комп'ютерних науках та інженерії. Створення ефективних шляхів розуміння інноваційних мереж розробки ботів і акумуляція знань про політизовані алгоритмічні системи є важливими для збереження цінності соціальних медіа для суспільства» [32, с. 4886].

Відкритість влади істотно сприяє підвищенню ефективності державної політики, оскільки лише добре проінформована про діяльність влади громадськість здатна запобігати зловживанням владою та виявляти некомпетентність посадовців. Досягти цього можна лише шляхом реалізації принципу свободи інформації, який обумовлює запровадження громадських перевірок і аналітичних заходів з метою спостереження та контролю за діяльністю влади, а також заохочення громадян брати участь у прийнятті загальнодержавних рішень. Це, зокрема, підтверджується світовою практикою: державам, що дотримуються принципів свободи інформації, вдається мінімізувати прийняття неефективних рішень та підвищити рівень персональної відповідальності за них.

Інформування громадськості, зокрема, спрямоване на отримання консультацій від представників громадськості, вивчення суспільної думки, налагодження та підтримання вільного політичного дискурсу, виявлення можливих наслідків певних кроків державної політики, запобігання конфліктам і непорозумінню між владою та громадськістю, сприяння формуванню взаємної поваги

та соціальної відповідальності. Вже не варто сумніватися у важливості моніторингу громадської думки в Україні як форми опосередкованого залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень, що характеризується плюралізмом форм: проведення соціологічних досліджень та спостережень, запровадження спеціальних рубрик у друкованих та електронних засобах масової інформації, проведення експрес-аналізу коментарів, відгуків, інтерв'ю, інших матеріалів у пресі, на радіо та телебаченні для визначення позиції різних соціальних груп тощо.

Вивчення громадської думки у контексті вітчизняного законодавчого процесу дозволяє з'ясувати позицію основних зацікавлених сторін (органів державної влади та місцевого самоврядування, бізнесових кіл, пересічних громадян) щодо можливих шляхів вирішення проблеми, що стоїть перед законодавцем, передбачити реакцію громадськості на прийняті рішення, спрогнозувати рівень сприйняття громадянами пропонованих новацій. Крім того, воно може допомогти виробити пропозиції та рішення, які визрівають у суспільстві, а також віднайти найактуальніші проблеми, що потребують нагального врегулювання.

Отже, політичну комунікацію можна визначити як процес передавання значень, смислів (когнітивних, моральних, естетичних, психологічних, політичних тощо) від одного суб'єкта політики до іншого, у ході якого створюється і відтворюється легітимна (в межах певної культурної спільноти) модель світу, що інтегрує індивідуальний і колективний досвід і діяльність.

Криза політичної комунікації полягає у втраті можливості контролювати інформацію та використовувати її відповідно до потреб регіону, держави або міжнародної спільноти. Криза може виражатися у масових непорозуміннях, утрудненні діалогу між представниками бюрократії та населення, у поширенні великого масиву неправдивої та недостовірної інформації щодо провідних політичних акторів, порушеннях функціонування зворотного зв'язку.

В умовах віртуалізації політичного життя кризи комунікації можуть не лише виникати спонтанно, а й бути результатом цілеспрямованої діяльності певних суб'єктів, зацікавлених у дестабілізації обстановки. Результати таких дій передбачити дуже важко через недостатній рівень дослідженості політико-комунікатив-

них процесів. Політичні скандали, пов'язані з неконтрольованим витоком інформації, часто призводять до кризи легітимності органів влади та цілих режимів. Як приклад можна навести випадки з ресурсом Wikileaks та Е. Сноуденом, який розсекретив таємні дані ЦРУ і спричинив глобальний політичний скандал.

Оскільки криза політичної комунікації наразі є недостатньо вивченим феноменом, а комунікативні технології розвиваються дедалі швидше, то не існує повного переліку заходів із запобігання такого роду кризовим явищам. Втім серед основних дійових антикризових заходів слід назвати втілення проекту *e-government*, організацію постійного інформування громадськості через ЗМІ та посилення контролю за інформаційною безпекою країни.

Висновки до розділу 4

Таким чином, конфлікт у сфері політичної комунікації чинить потужний вплив на політичну систему, змушуючи створювати нові канали та технології комунікації, спеціальні підрозділи і органи, що прямо чи опосередковано керують політичною комунікацією. У ХХІ ст. численні події у політичній сфері формуються у віртуальному просторі, і вже потім чинять вплив на «real politics». Проявом кризи у комунікативній підсистемі політичної системи може бути політичний скандал, причиною якого є витік інформації. Відповідно, такого роду конфлікт виконує санаційну функцію, усуваючи з політичного простору осіб, які себе скомпрометували.

Комунікативний вимір конфлікту можна розглядати у двох напрямках: вертикальному та горизонтальному. У першому випадку існують проблеми у комунікації між різними за статусом суб'єктами (влада – народ), у другому – між рівними або умовно рівними (партія А – партія В, влада – опозиція тощо). Антикризовий менеджмент у цій сфері потребує залучення фахівців, які не лише мають якісну політологічну підготовку, але й володіють навичками у сфері комп'ютерних технологій, журналістики та паблік рилейшнз. Перспективи у подоланні негативних наслідків політичних конфліктів в Україні вбачаємо у подальшому впровадженні інструментів електронної демократії на вітчизняних теренах.

Список використаних джерел до розділу 4

1. Остапенко М. Політична комунікація: теоретичні аспекти дослідження / М. Остапенко // Політичний менеджмент. – 2012. – № 3. – С. 135–144.
2. Харченко Ю.В. Політична комунікація у ноосферному вимірі / Ю.В. Харченко // Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. – 2016. – № 1 (23). – С. 92–95.
3. Володенков С.В. Современная коммуникация как основа эффективности политической кампании / С.В. Володенков // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2010. – № 1. – С. 14–28.
4. Brants K. Political Communication in Postmodern Democracy / K. Brants, K. Voltmer. – New York: Palgrave Macmillan, 2011. – 284 p.
5. Ковалевський В.О. Політична комунікація як інструмент подолання кризових явищ / В.О. Ковалевський // Вісник Харківського університету ім. В. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2010. – № 912. – С. 144–152.
6. Локшин И.М. Политические режимы и качество функционирования государства: анализ взаимосвязи / И.М. Локшин // Полития. – 2011. – № 4 (63). – С. 74–92.
7. Селезнева А.И. Ценностное измерение кризиса / А.И. Селезнева // Кризис в зеркале политической психологии (Материалы Круглого стола факультета политологии МГУ) // Полис. – 2009. – № 5. – С. 99–127.
8. Żukiewicz P. O komunikacji w procesie przywództwa politycznego / P. Żukiewicz // Lingua ac Communitas. – 2012. – Vol. 22. – S. 15–32.
9. Олешук П.М. Wikileaks як фактор трансформації сучасної політичної публічності / П.М. Олешук // Гілея. – 2011. – Вип. 43. – С. 569–575.
10. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма; пер. с англ. под общ. ред. А.В. Александровой. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – 474 с.
11. Четверик Г.Г. Стабільність політичних режимів та мережа Інтернет / Г.Г. Четверик // Матеріали Кіровоградської сесії І

Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання». – Дніпропетровськ: «Інновація», 2012. – С. 11–15.

12. Сергєєв В.С. Політичні мережі як форма взаємодії держави та громадянського суспільства / В.С. Сергєєв. – Дніпропетровськ: Інновація, 2011. – 304 с.

13. Johnson-Cartee K.S. Strategic Political Communication: Rethinking Influence, Persuasion, and Propaganda / K.S. Johnson-Cartee, G. Copeland. – Lanham: Rowman&Littlefield, 2004. – 229 p.

14. Яковлева Н.І. **Особливості політичної комунікації в умовах українських внутрішньодержавних криз** / Н.І. Яковлева // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – 2014. – Вип. 3/4 (23/24). – С. 166–171.

15. Бойко Н. Інтернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві / Н. Бойко // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 375–381.

16. Розумний М.М. Кризові аспекти сучасних соціальних комунікацій / М.М. Розумний // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 4 (17). – С. 19–25.

17. Почепцов Г. Віртуальні революції: використання віртуальних об'єктів при зміні влади / Г. Почепцов // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4. – С. 3–16.

18. Улицька І.І. Електронна демократія у глобалізованому світі / І.І. Улицька // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 4 (21). – С. 35–38.

19. Кузьмінава А.Ю. Тэлебачанне ў працэсе рэалізацыі інфармацыйнай палітыкі Рэспублікі Беларусь (жанравае і рэсурснае забеспячэнне): аўтарэф. ... дыс. канд. філал. навук: 10.01.10 – журналістыка / А.Ю. Кузьмінава. – Мінск, 2017. – 28 с.

20. Ключник Р.М. Особливості кризової комунікації в умовах глобалізації / Р.М. Ключник // Політологічний вісник. – 2012. – Вип. 64. – С. 257–265.

21. Гусак О.П. Кризовий менеджмент як напрям зв'язків із громадськістю / О.П. Гусак // Інформаційне суспільство. – 2012. – Вип. 15. – С. 22–24.

22. Behn R.D. Management by Groping Along / R.D. Behn // Journal of Policy Analysis Management. – № 7. – 1988. – Р. 635–648.

23. Хочь І.Х. Трансформація влади як політологічна проблема / І.Х. Хочь // Держава і право. – 2010. – Вип. 49. – С. 776–782.

24. Skwark S. The medium is the message. O sieci, komunikowaniu politycznym i social media / S. Skwark // Komunikologia. Teoria i praktyka komunikacji. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM. – 2012. – S. 111–125.

25. Сидоров М. Інтернет як засіб соціальної комунікації та соціального впливу / М. Сидоров, Д. Табаков // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 119–125.

26. Halliday J. David Cameron considers banning suspected rioters from social media [Electronic source] / J. Halliday // The Guardian. – Access mode: <http://www.theguardian.com/media/2011/aug/11/david-cameron-rioters-social-media?INTCMP=ILCNETTXT3487>

27. Пилипенко О.В. Громадські рухи та протестна активність в Україні / О.В. Пилипенко // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. Матеріали Третьої всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Частина І. – Д.: Інновація, 2013. – С. 93–96.

28. Гуляєв О.В. Спін-операції в сучасному політичному процесі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / О. В. Гуляєв; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Д., 2011. – 17 с.

29. Charles A. The Electronic State: Estonia's New Media Revolution / A. Charles // Journal of Contemporary European Research. – 2009. – Vol. 5, № 2. – Р. 97–113.

30. Цыбульская М. Журналістыка ў новай парадыгме камунікацыі: тыпалагічныя і індывідуальныя мадыфікацыі ў дыскурсе беларускіх СМІ / М. Цыбульская // Український інформаційний простір: Науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв / Гол. ре-

дактор М.С. Тимошик. – Число 3. – К.: КНУКіМ, 2014. – С. 213–220.

31. Заславська О.О. Віртуалізація простору політичної комунікації: особливості та тенденції / О.О. Заславська // Грані. – 2016. – № 8 (136). – С. 90–99.

32. Woolley S.C. Political Communication, Computational Propaganda, and Autonomous Agents / S.C. Woolley, Ph.N. Howard // International Journal of Communication. – 2016. – Vol. 10. – P. 4882–4890.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ І ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН

5.1. Мультикультуралізм крізь призму толерантності та ксенофобії

Кінець XX – початок XXI ст. став часом серйозних зрушень в історії людської цивілізації. На зміну колишньому індустріальному суспільству прийшло нове – постіндустріальне – з характерною для нього культурою постмодерну. Однією із суттєвих рис життя сучасних розвинутих країн стала розпочата у другій половині XX ст. так звана «зворотна колонізація», коли з колишніх колоній до європейських країн хлинув потік іммігрантів як «дешева робоча сила». Найважливіша особливість цього явища – відмова таких людей від інтеграції, що часто призводить до зіткнення з місцевою національною культурою і навіть із законодавством. Аналогічні проблеми «зіткнення культур» мають місце і в традиційних мігрантських країнах, таких як США, Канада, Австралія. Однією з відповідей на цей новий виклик людству став мультикультуралізм.

Проблема мультикультуралізму, яка вперше постала у 60-х роках XX ст., активно обговорюється в сучасних працях із політології, соціології, філософії та культурології. Важливу роль відіграла теорія справедливості Дж. Ролза, який доповнив класичну модель лібералізму потребою справедливості. Різними аспектами мультикультуралізму у своїх дослідженнях займалися: Ж.-Л. Амселль, К.О. Апель, Р. Бернстайн, Н. Глейзер, Т. Гьоран, Є. Гідденс, М. Дойчева, Р. Кастель, Є. Морен, Ч. Тейлор, Ю. Хабермас та ін.

Ще один важливий блок праць – це дослідження у галузі глобалістики: З. Бауман, У. Бек, С. Бенхабіб, І. Брайденбах, Р. Інглегарт, М. Кастельс, Р. Робертсон, А. Турен, Х. Хаартман та ін.

Суттєвими для аналізу сучасної ситуації, в рамках якої і розвивається мультикультуралізм, є перш за все, праці Ж. Бодрійяра, Г. Гріффіна, Ж.Ф. Ліотара, Е. Тоффлера, М. Фуко, Ф. Фукуями, М. Хайдеггера, С. Хантингтона, О. Шпенглера та ін.

Український дослідник С. Римаренко підкреслює, що «... Сучасний глобальний світ – це світ постмодерну, якому атрибутивно притаманні перманентні зміни, біфуркації, нові виклики та тренди... Складність і суперечність процесів суспільного розвитку, стрімка політизація етнічності, етнічний ренесанс, етнічна мобілізація, етнічна маніпуляція (як і загалом взаємовідносини нації та держави) стали певним мейнстримом сучасності та уособлюють великий конфліктогенний потенціал, що може спричинити руйнівні наслідки для світової системи» [14, с. 543]. Саме тому, як вважає дослідник, пошук та прогнозування раціонального співіснування етнічних спільнот у межах національних держав, формування методів врегулювання конфліктів на етнічному ґрунті є одним із завдань суспільно-політичних досліджень.

Мультикультуралізм – це політика, яка спрямована на розвиток і збереження в окремій державі та світі в цілому культурних різновидів. Від політичного лібералізму мультикультуралізм відрізняється тим, що визнає права етнічних і культурних груп, щоб зберегти їхню ідентичність, а не бути «плавильним котлом», де передбачається злиття усіх культур в одну. Права національних меншин полягають в наданні можливості етнічним і культурним групам навчання та збереження своєї національної самобутності [4].

Дослідження проблем мультикультуралізму є цікавими не тільки з точки зору зовнішньої міграції, але і в контексті геополітичної взаємодії і таких процесів, як включення країн Східної Європи до ЄС, створення Євразійського Союзу тощо. У цьому випадку геополітичні процеси сприяли серйозному впливу на соціальний, економічний та політичний ландшафт у приймаючих країнах.

Тиск міграційних потоків на економіку приймаючих країн підсилюється зміною соціального простору мегаполісів (поява мігрантських гетто, етнічного бізнесу), а також зростанням люмпенізованих й делінквентних груп, що є прикладом недосконалості механізмів міграційної політики.

Як ключові, на нашу думку, слід виділити такі проблеми:

1. Відсутність моделей соціальної адаптації мігрантів.
2. Непристосованість соціальної інфраструктури (освіти, охорони здоров'я, соціального обслуговування тощо).
3. Відставання в прийнятті правових норм у регулюванні міграції та адаптації мігрантів.
4. Відсутність механізмів соціокультурної взаємодії.

Мультикультуралізм як політичний інструмент був не тільки відповіддю на багатоманітність, але й використовувався як засіб його стримування. І тут ми бачимо парадокс. Політика мультикультуралізму приймає як даність різноманітність суспільства, але передбачає, що вона закінчується на кордоні общини меншості. Передбачаються спроби інституціалізувати різноманіття, поставивши людей в етнічні та культурні рамки – наприклад, окрему, однорідну мусульманську общину – та відповідним чином визначити їх потреби та права. Інакше кажучи, ця політика сприяла поділу суспільства, для подолання якого й була призначена [11].

Мультикультуралізм, як і сучасне європейське розуміння толерантності, утворює соціальну справедливість не як залежність між внеском індивіда в розвиток суспільства та отримання від цього внеску особистого прибутку, а як соціальну справедливість, яка базується на нерівному розподілі матеріальних і соціальних ресурсів між мігрантами й корінним населенням з метою соціалізації перших та з подальшим включенням їх у єдину європейську спільноту. Практика показує, що подібна теорія не є виправданою через принципово протилежний світогляд європейців і мігрантів (особливо з мусульманських країн Африки та Азії), через невиправдану віру європейських політиків у привабливість європейської ментальності. Ось чому, на наш погляд, можливе порушення рівноцінного діалогу і утвердження нерівноправності. У такій ситуації одним з методів рішення вказаного протиріччя є використання соціальної філософії ненасилля, яка утворює рівноцінність у просторі комунікативного діалогу суб'єкта та об'єкта. Адже цінність ненасилля визначається відсутністю з обох сторін завищеної самооцінки та значущості, обману й

маніпулювання, прихованої користі й бажання самоствердитися за рахунок інтересів іншого [4].

Так, у сучасному світі дуже важливу роль відіграє вміння та бажання представників різноманітних культур адаптуватись один до одного. Якщо сто років тому європейці селилися у колоніях, старанно оберігаючи метрополії від проникнення до них чужинців, то в наш час ситуація змінилася кардинально. Якщо у XIX ст. неможливо було уявити індійця, який мешкає у Великій Британії, то в наш час у Лондоні та в інших великих містах Англії мешкає чимало не тільки індійців, але і, наприклад, сомалійців, багато з яких народились та виростили на Альбїоні. Франція, яка століттями недружелюбно ставилася навіть до італійців, щиро і відкрито відкрила двері магрибінцям ще на початку XX ст. Яке майбутнє чекає глобальний світ, в якому усі народи вільно змінюють місце проживання на свій лад?

Проблема ксенофобії та толерантності є першочерговою реальністю сьогоденного глобального світу. Однак, незважаючи на те, що інтенсифікація різноманітних світових процесів характерна для останніх десятиліть, такі поняття, як «ксенофобія» і «толерантність», мають багатовікову історію.

Сучасна наука оперує багатьма визначеннями та класифікаціями ксенофобії. Найбільш точно можна визначити ксенофобію як «ірраціональний, постійний, чи надмірний страх перед іноземцями або незнайомими людьми, заохочуваний чи стимульований владою» [10, с. 15]. Однак ксенофобія дуже часто перетворюється на соціально небезпечний психологічний феномен: породжену страхом неприязнь, яка може перейти у ненависть та ворожість, що генерує різні форми дискримінації. Інакше кажучи, відчуття загрози суттєво стискає безпечний соціальний простір людини. «Буде цікавим дослівний переклад з грецької мови одного з двох коренів поняття: «ксен» визначає чужинця, іншого, тобто не члена поліса, особистість, яка не належить колективу і від того, можливо, таку, що сприймається як гість. Звідси розвивається друге значення «ксен» – «гість» і навіть «друг». Інакше кажучи, мешканці давньогрецьких полісів розглядали свій місцевий колектив як можливе укриття для подорожнього, який отримує притулок за запрошенням членів полісу» [13, с. 2].

Історично склалося так, що поява чужинців, як правило, не віщувала нічого доброго. У гіршому випадку вони претендували на поля і пасовиська, на майно та жінок. У кращому випадку – інтегрувалися до суспільства, приносячи із собою зміни. Гарні або ні, глобальні чи незначні – це інше питання, але чужинці становили реальну загрозу існуючому способу життя.

Сьогодні ксенофобія, як упереджене ставлення у відношенні до «інших», набула втілення у багатьох нових, але вже достатньо відомих її формах. Наприклад, мігрантофобія – упередження й дискримінація проти біженців, вимушених переселенців, осіб, які шукають притулку; гандикапізм – фобія та упередженість проти індивідів з фізичними обмеженнями (фізичні вади, каліцтво тощо); ейджизм – упередженість і дискримінація, викликані віком людини; сексизм – упередженість і дискримінація на основі статевій належності та ін. Особливо число таких упереджень розширюється у кризових соціальних ситуаціях, коли ксенофобія набуває масового характеру. Очевидно, що явище ксенофобії має виключно деструктивний характер, провокуючи війни, переслідування та ідеологічні протистояння як на рівні міжособистісних відносин (фанатизм, стереотипи, образи), так і на рівні державної політики – в дискримінації, переслідуванні за національними та релігійними ознаками, в порушенні найважливіших демократичних свобод. Незважаючи на це, явище ксенофобії дуже широко розповсюджене в усьому світі. Саме тому, на нашу думку, виникає потреба у виробленні сучасного механізму стабілізації соціального порядку. Так, ідеологічною протилежністю ксенофобії є толерантність, яка, без сумніву, несе в собі позитивний заряд та конструктив.

Поняття «толерантність», залежно від історичного досвіду народів, має різноманітні смислові відтінки, однак за змістом не є універсальним. «Англійською мовою толерантність означає «готовність та здатність без протесту сприймати особистість чи речі», французькою – «повагу свободи іншого, його способу мислення, поведінки, політичних та релігійних поглядів». Китайською мовою бути толерантним означає «дозволяти, допускати великодушність у відношенні до інших». А арабською толерантність – «м'якість, пробачення, поблажливість, терплячість», перською – «терплячість, витривалість, готовність до примирення» [7, с. 61].

Як наукова категорія та ідея толерантність увійшла в лексикон відносно недавно. Прийнято вважати точкою відліку ідеї толерантності XVI ст. – епоху Реформації, яка розглядала проблему толерантності як віротерпимість. З часом релігійна толерантність сприяла появі решти свобод, які сьогодні є досягненням людського співтовариства. Можна стверджувати, що толерантність є певним мірилом розвитку людської спільноти, безсумнівною доброчинністю, демонстрацією прояву гуманізму, що характеризує західну культурну традицію. На процес формування толерантності впливають менталітет населення, політична культура конкретної держави, її правова база, соціально-економічні чинники та ін.

Однією з граней толерантності є політика мультикультуралізму, яка дуже широко проводилася із середини XX ст. в державах Західної та Північної Європи. Її мета – забезпечити неконфліктну, гармонійну взаємодію різноманітних культур, релігій, етнічних груп, заперечуючи при цьому інтеграцію через асиміляцію. Вона зводить до абсолюту «право меншості на відмінність», але при цьому недостатньо урівноважує це право – громадянськими, поведінковими та культурними обов'язками у відношенні до корінного населення та суспільства в цілому. У багатьох країнах створюються замкнуті національно-релігійні общини, які відмовляються асимілюватися та адаптуватися. Відомі квартали та цілі міста, де вже покоління приїжджих живуть на соціальні виплати і не розмовляють мовою країни перебування, відрізняючись дуже агресивною поведінкою. Очевидно, що відповідною реакцією «автохтонного» етносу є ксенофобія як захист власної культури, ідентичності, релігії.

Так, нещодавні трагічні події в країнах Західної Європи демонструють, що явища ксенофобії та толерантності мають зворотний бік. Спираючись на досвід держав Західної Європи, можна підкреслити, що ксенофобія може мати конструктивний зміст – ризик утратити культурну, релігійну та національну ідентичність, а толерантність як принцип державної політики, навпаки, здатна порушити фундаментальні засади державності – верховенство права, традиційні християнські цінності, недоторканість прав і свобод людини.

Оскільки більшість іммігрантів до Старого Світу – мусульмани, ми розглянемо відносини колишніх метрополій із новачками на прикладі ісламських діаспор у Франції та Великій Британії.

На нашу думку, європейське суспільство не просто толерантне, а навіть надмірно толерантне. Так, магрибінців, алжирців та вихідців із Африки не тільки не утискають, але *a priori* вважають повноправними європейцями, особливо не вникаючи у їх дипломатичний статус. У Німеччині та скандинавських країнах мусульман також обирають до муніципалітетів. Причин такого ставлення багато, й одна з них – брак невибагливих, імунних до ідей комунізму робочих рук на європейських підприємствах у 1960-ті роки. В. Арсен'єв підкреслює, що по-справжньому іммігрантів до Європи запросили саме промисловці: «Європейським промисловцям були потрібні не тільки здорові та, як здавалося, невибагливі робітники, які готові забезпечувати економіку країн Західної Європи в найтяжчих і найнепрестижніших сферах за мінімальну платню» [1, с. 51]. Спочатку розрахунок дійсно виправдовувався: алжирці, марокканці та сомалійці виявились цілком старанними робітниками. Релігійна відмінність іммігрантів від європейців також не відіграла великої ролі, тому що європейські країни вже півтора століття офіційно вважаються світськими. «Франція – одинична країна у Європейському Союзі (ЄС), яка проголосила світськість офіційною ідеологією; ... іммігранти компактно поселяються у таких великих містах, як Лілль, Страсбург, Париж та Бордо, й розділяють з етнічними французами економічні проблеми «деіндустріалізації» [6, с. 27]. Наприклад, вивіз за кордон заводів «Сітроен» з паралельним закриттям їх у Франції, зробив однаково безробітними як інженерів-французів, так і робітників-турків.

У Франції є багато легальних іммігрантських організацій, які представляють мусульманську общину перед владою. Найвідомішими з них є такі:

1. Велика Паризька Мечеть – організація adeptів традиційного ісламу, в якій домінують алжирці.
2. Французька рада мусульманського культу – громадська організація, яка представляє інтереси мусульман перед урядом.
3. Національна федерація мусульман Франції – філія Великої Паризької Мечеті, але домінують у ній турки й марокканці.

4. Рух світських магрибінців (Спілка мусульман-демократів Франції) – оновлений рух, який вимагає адаптації ісламу до європейських культурних реалій.

5. Спілка мусульман Франції – радикальна панісламістська організація, яка вимагає сегрегації за релігійною ознакою та відстоює автономію мусульманських районів у французьких містах аж до введення в них шаріатського права [6].

Так, в усіх цих назвах присутнє слово «мусульмани», але не «алжирці» чи «турки». Сини чи онуки приїжджих у Францію магрибінців та алжирців не сумують за колишньою батьківщиною, бо більшість із них ніколи не були в Північній Африці. Для них консолідуючим фактором є суто іслам, що дозволяє їм протиставляти себе іновірцям-французам з будь-якого приводу. Мрії про «другу Францію» вже давно є реальністю. Значна частина французьких мусульман сприймає Францію «не як матір, але як мачуху». І те, що вони почувають себе нелюбою дитиною цієї ж Франції, це – перш за все, їхня біда. Це – наслідок того, що обставини дозволили батькам зберегти культурну ідентичність зі своєю першою батьківщиною та передати її дітям – у тому числі й у формах побутової поведінки, яка відрізняється від поведінки етнічних французів. Створити таку «другу Францію» на території власне Франції – небезпечна ілюзія, жажлива утопія. У кінцевому рахунку, вона нанесе удар по самих «протестуючих підлітках». Бо в них немає іншої батьківщини, крім Франції» [1, с. 51]. Але, знову ж, підкреслимо, що мова йде все ж таки не про «французьких алжирців», а про «французьких мусульман». «Друга Франція» належить не алжирцям, а мусульманам. Це означає, що справа тут не стільки в націоналізмі арабів та берберів, а в якійсь унікальній особливості ісламу, яка вислизає від українських та європейських експертів. Більш того, з націоналізмом європейці знайомі давно, але він зародився саме в неєвропейській культурі. Іслам же чомусь виявляється для європейців явищем новим, непередбачуваним і дійсно несумісним, на наш погляд, з принципами світськості та толерантності. У чому ж справа?

Філософ та богослов о. Данила підмітив таку оригінальну особливість ісламської доктрини: «Для того, щоб зрозуміти цю релігію, необхідно пам'ятати, що іслам – не те, що розуміють

під словом «релігія» на Заході. Це не аналог церкви чи секти, де мета – в перевтіленні душі людини. Скоріше, це якийсь глобальний соціально-релігійний проект побудови царства Божого на землі. У цьому іслам близький до компартії, націонал-соціалізму чи теперішньої глобалізації. Для мусульман не існує розриву між політикою та релігією – це два боки одного цілого, яке регулюється законом (шаріатом), приписаним Аллахом. Саме тому будь-яка спроба вбудувати іслам у неісламський порядок може існувати лише доти, поки останній достатньо сильний, щоб стримувати ісламське зростання» [12, с. 148]. Можна припустити, що національність мусульманину замінює віросповідання. Недарма при всіх міжетнічних суперечках мусульмани завжди виступають єдиним фронтом проти іновірців, чого християни не робили з часів хрестових походів. До того ж принцип толерантності адептам ісламу просто не зрозумілий: їх віросповідання полягає саме у дійстві, а не у вірі. Французька «світськість» просто розв'язує мусульманам руки для практичної реалізації доктрини шаріату. Для француза «світськість» – це, в першу чергу, можливість сповідувати католицизм чи атеїзм, не пропагандуючи його та не піддаючись чужій пропаганді. Для мусульманина «світськість» – це можливість відкритої пропаганди своєї релігії, сегрегації за релігійною ознакою й боротьби з іновірцями, оскільки всього цього потребує ісламська доктрина, яка прямо охороняється принципом толерантності. Виходить, що своєю толерантністю і терплячістю європейці не налагодили культурний діалог, а програли культурну війну, не встигнувши помітити її початку.

Дещо інакше виглядає справа із сомалійськими іммігрантами у Великій Британії. У цій країні сомалійців не так багато, щоб вони могли пред'являти уряду які-небудь суттєві вимоги. Проте в усіх великих англійських містах (Манчестері, Лондоні, Ліверпулі та Бірмінгемі) існують ісламські спільноти, де задають тон саме сомалійці. І, не привертаючи до себе уваги, вони ведуть дуже замкнений спосіб життя, без галасу та скандалів реалізуючи принцип сегрегації за релігійною ознакою: «У Великій Британії, мешкаючи в «етнічних» районах, сомалійці почувають себе «як у Сомалі» й можуть зберігати це відчуття, мінімально (особливо жінки-домогосподарки) вступаючи в контакт з місцевим населенням» [8, с. 284].

Сайти іммігрантської молоді буквально рясніють закликами повернутися до шаріату та відкинути англійський спосіб життя. Це звучить вдвічі безглуздо тому, що у себе на батьківщині сомалійці – прихильники кланового укладу, й ісламське право у них майже ніколи не застосовується. «Якщо прадіди та діди молодих іммігрантів жили у своїй культурі, не усвідомлюючи її, а їх батьки, мігрувавши, намагалися жити по-сучасному, переборюючи пережитки минулого, то вони самі прагнуть відродити культуру своїх прадідів, усвідомлюючи свою культурну приналежність, і Інтернет багато в чому сприяв і продовжує сприяти цьому» [8, с. 300]. Як ми зазначили вище, посилення сомалійських іммігрантів на іслам мають вкрай недоречний характер. На наш погляд, це не спроба відродити культурну спадщину, а прагнення створити «іншу Англію» в межах мусульманських районів великих міст. Це не Сомалі й не Англія, а якесь інше суспільство, яке живе за рахунок країни перебування та при цьому духовно відштовхує її.

Можна припустити, що спільна праця європейців та іммігрантів повинна стерти основні відмінності між ними. Адже відомо, що хороший робітник завжди потрібен, а в європейських фірмах неможливо добре працювати, не вивчивши мову. На жаль, молоді мусульмани (діти та онуки іммігрантів) надають перевагу або праці на маленьких підприємствах, які належать єдиновірцям, або обирають не працювати взагалі та жити на виплати з безробіття.

При цьому нечисленні, але активні групи європейських мусульман сповідують ісламістську ідеологію, чим створюють проблеми як європейцям, так і традиційним мусульманам. Адже з точки зору європейського права неможливо відділити мусульман (адептів ісламу) від ісламістів (прихильників підпорядкування усіх сторін життя шаріату). У відповідь на дії європейських озброєних сил проти ІДІЛ у Лондоні та Парижі були скоєні жорстокі теракти. Смертники, які здійснили їх, асоціювали себе не із Сирією, яку очолює світський уряд Б. Асада, а з ісламістами ІДІЛ. Але англо-французькі спецслужби, прагнучи запобігти аналогічним терактам у майбутньому, мають вжити заходів тільки проти всіх сирійських біженців, незважаючи на їх віросповідання, або проти всіх мусульман, не розбираючись у їх національній належності.

Таким чином, мусульмани в Західній Європі опинились у складній ситуації. З одного боку, анонімні ділки великої політики та економіки зацікавлені в наявності у ЄС «п'ятої колони» та буквально за квотами заселяють Європу мусульманами, забезпечуючи їм не тільки гостинність, але часто і безкарність. З іншого боку, нахабність ісламістів перетворює ісламські спільноти у засіб для залякування англо-французьких мешканців. Кожна кривава витівка (наприклад, теракти у листопаді 2015 р., або напад на редакцію журналу «Шарлі Ебдо») викликають у суспільстві антиісламське напруження, яке може мати негативні наслідки для всіх мусульман. У такій ситуації перед кожним європейським прихильником ісламу постає радикальний вибір: відповідати за малозрозумілу агресію ісламістів або приєднатися до неї.

5.2. Криза національної ідентичності та національної держави в сучасних країнах Заходу

Нинішній інтерес до проблем мультикультуралізму і толерантності пов'язаний з тим, що культурні відмінності в суспільствах, організованих у національні держави, не тільки не зникають або згладжуються, але, навпаки, мають явну тенденцію до наростання. Одна з найбільш вагомих причин цього, звичайно ж, масова імміграція, що стала наприкінці ХХ ст. для країн Заходу центральною соціальною проблемою. У результаті масової післявоєнної імміграції, перш за все в країнах «третього світу», у Сполучених Штатах Америки та в Західній Європі все більшою мірою формуються поліетнічні і мультикультурні суспільства. Впливовий британський теоретик мультикультуралізму Бікхем Парекх вважає, що мультикультуралізм є нормативною реакцією на мультикультурність суспільства, культурне розмаїття, більшою чи меншою мірою характеризує поки західний, а згодом і весь інший світ [4].

Мультикультуралізм як модель співіснування групових культурних ідентичностей став відповіддю на виклики зростаючих етнофобій, культурного расизму і «некерованих різноманітностей». Дійсно, сьогодні населення світу стає все більш мобільним, а

соціуми – все менш гомогенними. Наприкінці 2000 р. понад два мільйони осіб щодня перетинали кордони держав (у 1950 р. це число не перевищувало 70 тис. осіб). Однак найбільш вагомою причиною цього феномену є масова імміграція з бідного Півдня на багату Північ, яка стала наприкінці ХХ ст. для країн Заходу однією з центральних соціальних проблем.

Нові хвилі імміграції, а також політика ідентичності (або відмінності) викликали вибух мультикультуралізму. Не випадково в концепції мультикультуралізму особливо підкреслюється зростаюча внаслідок міграції гетерогенність населення країн Заходу, що ставить під питання традиційну програму національної держави: формування та відтворення на своїй території культурної гомогенності. При цьому політика мультикультуралізму за допомогою виділення особливих груп не тільки встановлювала інституційну рівність, а й наділяла особливими колективними правами дискриміновані, маргіналізовані етнічні групи, та була для них особливо привабливою. «Зрозуміло, всі подібні заходи мають розглядатися як тимчасові, оскільки в кінцевому підсумку їх метою є рівність можливостей і рівне ставлення до всіх членів суспільства», зазначає американський дослідник В.Л. Хесслі [18, с. 45].

Основною для мультикультуралізму стала відповідь на питання: як забезпечити нормальне функціонування демократичного суспільства, що стає все більш гетерогенним у расовому, етнічному, культурному та релігійному відношенні? «Мультикультуралізм у ліберальному суспільстві, вважає С. Бенхабіб, це плата за невключення багатьох груп до суспільного договору. Мультикультуралізм відтворює корпоративну ідентичність групового типу» [2, с. 178].

Ухвалення доктрини мультикультуралізму Сполученими Штатами Америки привело до того, що весь західний світ прийняв її, принаймні, на рівні ідеології. Відтоді в мультикультуралістському дискурсі права груп стали сприйматися як частина і продовження особистісних, а громадянська ідентичність – як одна з ряду ідентичностей людини, і зовсім не обов'язково головна.

Здавалося б, єдина сучасна наддержава, США, виникла як держава і нація іммігрантів і завжди черпала життєві сили в

активній імміграції. Це особливо відзначив у своїй книзі «Нація іммігрантів» (1964) Джон Кеннеді: «Імміграція ... дала всім «старим» американцям зразок, за яким можна судити, як далеко вони повинні просунутися, і всім «новим» американцям – розуміння того, як далеко вони можуть просунутися. Вона нагадує кожному американцеві, «старому» і «новому», що зміни – це суть життя і що американське суспільство – це процес, а не результат» [4].

С. Хантінгтон називає імміграцію в США головною проблемою часу. Іммігрантів він поділяє на «звернених», які прибули з тим, щоб асимілюватися в американському суспільстві, і «тимчасових правителів», які приїхали за контрактом на кілька років. Нові іммігранти з півдня, як зазначає С. Хантінгтон, не звернені і не тимчасові виконавці. Вони курсують між Кароліною і Мексикою, підтримуючи дуальну ідентичність і залучаючи до цього процесу членів своїх родин. Спираючись на цифру в 1,6 млн осіб, яких заарештовують щороку за спробу перетнути Ріо-Гранде, С. Хантінгтон застерігає: якщо понад мільйон мексиканських солдатів перейдуть наш кордон, США сприймуть це як загрозу національним інтересам і відреагують відповідно. Однак мирне вторгнення мільйонів мексиканців, яке ніби санкціоноване Вісенте Фоксом (президентом Мексики), становить не меншу небезпеку для Америки, і на нього США повинні реагувати адекватно.

«Мексиканська імміграція унікальна за своєю суттю, вона є прямою загрозою нашій ідентичності та культурній цілісності і, можливо, нашій національній безпеці» [17, с. 351]. Ідеї мультикультуралізму значно поширилися останнім часом в американському суспільстві й відображають, на нашу думку, банальну роздробленість нації. Ліберальні ідеї і цінності доведені в практиці мультикультуралізму до самозаперечення. Яка ж можлива індивідуальна свобода, якщо ти не можеш висловити свою думку про гомосексуальність, про фемінізм і расові проблеми? За допомогою будь-якого роду меншин була поставлена під сумнів традиційна буржуазна мораль.

Практика показала, що в більшості випадків проекти реалізації групових прав та інтересів (самовизначення, гарантоване представництво, надання соціальних пільг і преференцій) оберталися утиском прав інших індивідів, етнізацією суспільної свідомості

і соціальною сегрегацією. Нерідко захистом колективних прав виправдовувалося порушення прав людини. Сьогодні вже західні автори говорять про дестабілізуючі впливи безмежної терплячості, називаючи її «неможливою чеснотою» [9, с. 166]. Коли питання стосується привілеїв для етнічних груп, політика, що передбачає виділення квот, йде врозріз з однією з найважливіших характеристик етнічності, а саме з тим фактом, що етнічна ідентичність більшості людей не піддається скільки-небудь однозначному визначенню. «У сучасних західних плюралістичних суспільствах політика, яка веде до визнання групових прав, завжди тягне за собою свавілля і нерівність, оскільки сам відбір привілейованих груп, так само, як і визначення того, хто до яких груп належить, є довільним. Як і в США, відплатою за подібного роду політику є свого роду система апартеїду «навпаки», до якої можливості і права людей визначаються випадковим у моральному відношенні фактом їх етнічної приналежності, а не їх заслугами й потребами» [5, с. 55].

Американський уряд, намагаючись за допомогою так званої політики визнання або позитивної дискримінації, подолати існуючу соціальну нерівність, виявив на прикладі афроамериканців, що наділення особливими правами сприяє не включенню в суспільство, а виключенню з нього і посилює розкол за етнічними лініями, нав'язуючи право на відмінність і тим, хто за нього не боровся.

Виникнення групових або колективних прав є, ймовірно, найгіршою формою легалізму, що витіснив традиційний ідеал толерантності. Мультикультуралізм і толерантність розходяться в тому, що в рамках толерантності визнається, що міцна свобода передбачає щось більше, ніж згоду із законами, а саме спільність культурних цінностей і моральних поглядів з широкого кола питань. Подібні відхилення від старомодного ідеалу толерантності приведуть до поширення ще більш старомодною нетерпимості [5, с. 51, 53, 56]. У результаті вже сьогодні 72% населення США виступає за різке скорочення імміграції. Люди можуть мирно жити разом і при цьому відрізнятися один від одного та мати глибокі розбіжності з багатьох питань, проте їхнє спільне життя стає неможливим, якщо одні визнають свою перевагу або навіть гіпотетичну можливість застосування сили до своїх опонентів.

Оцінюючи історичні перспективи Сполучених Штатів Америки, І. Валлерстайн якось зауважив, що Америку десь у 2020-ті роки чекає своя перебудова, але, на відміну від радянської, вона буде значно більш кривавою, тому що в ній будуть замішані расові та етнічні проблеми, які перебувають не на периферії системи, а всередині неї [3].

Прихильники мультикультуралізму наполягають на тому, що тільки ця політика залишає можливість повноцінної соціальної інтеграції нових іммігрантів, нехай і в далекому майбутньому. І хоча подібну перспективу важко назвати переконливою у світлі процесів, які сьогодні відбуваються в північноамериканському контексті, ймовірно, не існує реалістичної альтернативи політиці мультикультуралізму. Видатний антрополог К. Леві-Стросс відзначає: «...Не існує країни, яка б була більшою мірою, ніж Сполучені Штати Америки, продуктом злиття і змішувань, і незважаючи на це, існує American way of life, який характерний для всіх жителів країни, яким би не було їх етнічне походження» [17, с. 354].

Формуючи у свого народу нову громадянську ідентичність, Америка не забирає і не віднімає традицій у тих іммігрантів, які не хочуть з ними розлучатися. Американці «можуть мати розбіжності з приводу інтерпретації минулого і дуже різні надії на майбутнє, але визнають один одного як членів одного й того ж суспільства, і це відчуття спільної приналежності лежить в основі їх національної ідентичності» [5, с. 55]. Сьогодні вже можна стверджувати, що в Сполучених Штатах Америки закінчується процес інституціалізації нової моделі інтеграції нових іммігрантів в американську націю, складовими якої є: безумовна відмова від етнічного федералізму і від формалізованого політичного представництва етнічних і расових груп; пріоритет індивідуальних прав над груповими, подальше впровадження одномов'я в суспільне і політичне життя країни, збереження етнічних інститутів як елементів громадянського суспільства тощо. Однак цей процес проходить не без серйозних витрат і труднощів.

Відомий німецький політичний філософ Ю. Хабермас у зв'язку з цим підкреслює: «...На відміну від Америки, європейські нації гомогенні. В їх історії майже не зустріти переказів про

прийняття чужинців або асиміляцію іммігрантів. Тому прихід до Європи великої кількості людей іншого кольору шкіри, інших традицій, іншої віри викликає серйозні побоювання, тим паче, що відбувається він на тлі розпаду європейських держав. Тут політика мультикультуралізму обумовлена: по-перше, масовою імміграцією кількох останніх десятиліть і комплексом проблем, нею викликаних, по-друге, активізацією регіональних етнокультурних і етнополітичних рухів, стимульованих як процесами глобалізації, так і європейської інтеграції, сьогодні ми живемо в плюралістичних суспільствах, які все більше відходять від формату національної держави, заснованої на культурній однорідності населення» [16, с. 374]. Тому, вважає Ю. Хабермас, єдиною альтернативою політиці повної асиміляції або етнічних чисток на цей момент є шлях до мультикультурного суспільства, хоча і зазначає суперечливість ідеї мультикультуралізму. Її прихильники одночасно вимагають фактичної рівності груп з різною ідентичністю і надання права на культурні відмінності.

Порівнюючи американську практику із зусиллями західно-європейців, деякі дослідники протиставляють їх як приклади негативного (США) і позитивного (Західна Європа) мультикультуралізму. Позитивний характер європейського варіанта мультикультуралізму пов'язується з тим, що проголошується єдність континенту, яка ґрунтується на динамічній рівновазі культурних, політичних і територіальних факторів [3].

На відміну від таких класичних «приймаючих країн», як США, Канада і Австралія, історія яких визначалася потоками іммігрантів і які вже через свої розміри можуть дозволити собі розкіш співіснування своєрідних етнічних і расових діаспор, європейські держави життєво зацікавлені в культурно-політичній інтеграції. Наявність паралельних суспільств, на нашу думку, є реальною небезпекою для західноєвропейських демократій, особливо перед викликами нових (глобальних) загроз.

Це тим більше слушно в тому контексті, що масова імміграція має яскраво виражену тенденцію до зростання, незважаючи на проведення практично всіма державами Західної Європи жорстко обмежувальної імміграційної політики. Наприкінці 1990-х років міграційний приплив до ЄС став складати по два

мільйони осіб щорічно. Навіть ті західноєвропейські країни, які раніше самі були основними постачальниками іммігрантів (Італія, Іспанія, Португалія, Ірландія), отримали великі іммігрантські співтовариства, в основному з не європейських країн. У 2000 р. Великобританія прийняла 185 тис. Іммігрантів, що є рекордним показником. У той же період на територію країн Євросоюзу проникло не менше 500 тис. нелегальних іммігрантів, що в 10 разів більше, ніж у 1993 р. [3, с. 141].

Європейські країни вимушено перетворюються на «іммігрантські держави», і той чи інший варіант політики мультикультуралізму для них при всій неоднозначності її наслідків є практично неминучим. Держава, на наш погляд, не може розраховувати на перетворення мігрантів у повноправних членів суспільства, якщо не визнає за ними (хоча б частково) права на відмінність. Однак публічна політика західноєвропейських держав, орієнтована на підтримку етнокультурної окремішності, призвела до абсолютизації етнічних, культурних і конфесійних складових ідентичності. Це призвело, у свою чергу, до зростання відчуження членів приймаючого суспільства від іммігрантських громад, які все більшою мірою перетворюються в закриті анклав.

Співіснування двох і більше способів життя або двох і більше традицій, які ніколи не перетинаються, слід, по суті, розглядати як вираження не мультикультуралізму, а «множинного монокультуралізму» (А. Сіно) [3]. Захист мультикультуралізму, про який постійно доводиться чути в наші дні, дуже часто «як раз і є не що інше, як захист множинного монокультуралізму» [3, с. 215], зазначає П.Дж. Б'юкенен.

В європейських країнах з'явилася численна верства потенційних і реальних громадян (в основному вихідців із мусульманських держав), не готових до участі в управлінні державою, які не розуміють суті інституту громадянства і не вимагають реалізації їх індивідуальних політичних прав. У зв'язку з цим виникає гостра проблема забезпечення лояльності і дотримання потенційними і реальними новими громадянами мінімальних вимог ліберально-демократичної системи.

У той же час немає повної впевненості в тому, що до визнання права на відмінність і до мирного співіснування різних культурних

ідентичностей готові як політичні еліти, так і велика частина населення країн Європи. У масовій свідомості і в мисленні політичних еліт європейських країн існують традиційні уявлення про національну державу як результат самовираження якоїсь культурної субстанції і, відповідно, ставлення до міграції як до «неминучого зла».

У західноєвропейських країнах, так само як і в США, формуються все більші меншини, які часто створюють свої анклавні поселення у великих містах, в яких вони прагнуть зберегти свою етнокультурну ідентичність, базовану найчастіше на ісламі. Більше того, відомий американський політолог Ф. Фукуяма стверджує, що «європейцям з боку радикального ісламу загрожує небезпека, набагато серйозніша і виходить вона із середини, ніж американцям, для яких ця загроза є зовнішньою» [3]. Будучи не в змозі адаптуватися і досягти успіху в чужому для них середовищі, переселенці з периферії швидко утворюють замкнуті спільноти, де відтворюють традиційні звичні для них зв'язки і відносини. При цьому вони зазвичай приймають західне підданство і продовжують перетворювати соціальне середовище західних країн, не розділяючи, а іноді навіть не розуміючи принципів громадянського суспільства. На цій основі в країнах Заходу формується новий нижчий клас, що має не тільки етнічні, але й расові, конфесійні, культурні відмінності від європейців, свого роду нові ізгої, або внутрішній пролетаріат (про появу якого попереджав у 1960-ті роки А. Тойнбі). Підтримуючи постійні зв'язки з країною походження, такі меншини утворюють спільноти нового типу – транснаціональні. У результаті цієї нової імміграції конфлікт «Північ – Південь» переноситься всередину держав «ядра». Виникає питання, як зберегти стабільність і, як і раніше, проявляти толерантність до *інших*, піддаючись нападу Півдня, в тому числі зсередини? Тим більше, що радикальне і просте рішення – припинення міграції – неможливе, оскільки воно загрожує катастрофічними економічними наслідками для Європи. За прогнозами, при збереженні нинішнього рівня народжуваності Європа до 2050 р. повинна буде прийняти 169 мільйонів іммігрантів, якщо, звичайно, вона бажає зберегти сьогоденні співвідношення 15–65-річних. Інакше кажучи, або Європа збільшує податки, радикально знижуючи пенсії і пільги на лікування, або вона стає

континентом «третього світу». Такий вибір, і його доведеться робити, констатує американський консерватор П.Дж. Б'юкенен [3].

Великі міста є місцями, куди спрямовані практично всі міграційні потоки, де велике число людей живуть у тісному контакті один з одним і в тісному взаємозв'язку між собою і де виникає більшість соціальних проблем. Протягом усієї історії людства міське населення, що мало найрізноманітніше походження, навчалося жити разом або в усякому разі співіснувати в рамках загальної економічної і політичної інституційної системи. Це вдавалося різним групам з різним ступенем успіху. Просторова концентрація була джерелом як соціальних стресів, так і соціальних інновацій, тобто одночасно і силою, і слабкістю сучасного міста. Завжди наявні у великих містах можливості підвищення соціального статусу притягують багато людей і в той же час стають причиною розростання числа уразливих груп населення і накопичення потенціалу соціального невдоволення і протесту. Так, за даними Б. Рубла, понад 500 мільйонів міських жителів у всьому світі живуть у неналежних умовах або взагалі не мають житла [3]. Американський дослідник Дж. Голдстоун навіть виділив ряд факторів, що впливають на виникнення політичних конфліктів у мегаполісах:

- незіставне з темпами економічного зростання збільшення міського населення;
- збільшення частки випускників вищих навчальних закладів в умовах обмеженого доступу / конкуренції за високі статусні і соціальні позиції;
- непропорційно висока частка осіб від 15 до 25 років у відношенні до чисельності дорослого населення в умовах слабкості політичних інститутів;
- міграція населення з регіонів з несхожою етнічною чи політичною ідентичністю.

Інтеграція іммігрантів здійснюється в основному на місцевому рівні, і, отже, інтеграційна політика в ідеалі має формуватися «знизу вгору», бути ближче до людини і проводитися в життя за активної участі різних місцевих структур. Однак ресурси, необхідні для здійснення політики інтеграції, постійно скорочуються. Тому конфлікти, які визрівають у мегаполісах, це ніби згусток конфліктів усього суспільства.

Сьогодні саме мегаполіси постали перед обличчям серйозних змін у соціальній, етнічній, демографічній та поселенській структурі, а також у самому стилі життя, перш за все у зв'язку з великим припливом іммігрантів з бідних країн світової периферії, не адаптованих до нової для них соціальної та культурної реальності. За деякими оцінками, білі стали меншістю в Лондоні до 2010 р., а до 2020 р. населення трьох найбільших міст Нідерландів буде наполовину складатися з осіб не західного походження, більшість яких становитимуть мусульмани. Якщо в 1960-ті роки тільки 7,3% населення Брюсселя були іноземці, то на цей час у столиці Бельгії іноземців мешкає 56,5%. Значна частина цих іноземців є мусульманами. У Відні вже зараз кожен п'ятий є номінальним мусульманином, у мільйонному Кельні вже 120 тис. мусульман [3, с. 35].

В європейських мегаполісах з'являються переважно мусульманські житлові райони. Як правило, це райони «соціального лиха»: у ФРН, в Берліні, це Кройцберг і Веддінг, в Гамбурзі – Алтона і Вільгельмсбург, у Кельні – Мюльхайм і Ніппес. Це замкнуті етнічні анклавні зі своїми неписаними законами, які нерідко розходяться з місцевими законами і конституцією. У таких районах можна жити, не знаючи мови приймаючої країни: до послуг населення свої магазини, ресторани, перукарні, банки, тобто паралельний світ етнічного бізнесу, який може брати під контроль економічне життя не тільки етнічних анклавів, а й регіонів. Причому забезпечити «дисперсне розселення» мігрантів практично вже неможливо. Мусульманська громада в Німеччині, яка налічує сьогодні, за різними оцінками, від 3,8 до 4,3 млн членів, тобто приблизно 5% населення країни, добре організована. Центром тяжіння в таких районах все частіше стають мечеті (яких у ФРН вже більше 200). Причому мечеть займає центральне місце – як в релігійному, так і в суспільному житті мусульман. Це не тільки приміщення для молитов і релігійних служб, а й центр суспільного життя мусульманської громади району. Тут сім'ї відзначають важливі події свого життя – весілля, похорони тощо. На базі мечеті створюється мережа солідарності: за рахунок одержуваних пожертвувальників надається матеріальна підтримка бідним, працюють школи ісламу. Однак тут же часто дають повчання пастві імами –

«проповідники ненависті» у відношенні до європейців – християн і євреїв. Це позначається на соціалізації дітей, особливо, якщо більшість учнів у школі – діти іммігрантів. Як свідчить турецька жінка-педагог, що працює в одній із таких німецьких шкіл, «з деякого часу турецькі й арабські школярі почали говорити про німців як про ворогів. Іноземні сім'ї самоізолюються, ми нічого не можемо зробити» [3, с. 38]. В останні роки дослідники постійно відзначають у сучасних найбільших містах підвищення ступеня соціальної нерівності, загострення культурних і етнічних конфліктів, посилення політичної нестабільності і накопичення потенціалу насильства. У результаті посилення нерівномірності розвитку сучасних мегаполісів виникає соціально і культурно фрагментований простір усередині його території.

Причини такого роду протиріч і конфліктів відомі й політикам, це:

- інтернаціоналізація капіталу;
- зростаюча міжнародна транснаціональна імміграція;
- скорочення діяльності публічного сектора в містах та ресурсів, необхідних для виконання зобов'язань перед міським співтовариством. Якщо соціальний конфлікт, що виник через міські ресурси, плодить конфлікти знизу, то перекладання відповідальності урядами країн на свої складові елементи означає, що суспільство не має можливості ефективно реагувати на всі зростаючі вимоги;

- реструктуризація ринку праці у зв'язку з технологічним розвитком, що формується системою міжнародного поділу праці та регіональною економічною інтеграцією;

- фактична нездатність соціальної держави гарантувати своїм громадянам колишній рівень добробуту, проте її обіцянка якоюсь мірою реалізується і стає основою інституційної дискримінації мігрантів [4].

Модель розвитку, пов'язаного з цими явищами, свідчить про диспропорції між збільшенням населення і економічним зростанням – останній концентрується на вершині економічного спектра. У нижчих шарах суспільства, де відбувається стрімке зростання населення, протягом останніх 20 років у наявності абсолютне падіння життєвого рівня (у тому числі в США і Європі). У сучасних містах соціальні групи змушені з більшою обережністю

підходити до пошуків власної ніші і відстоювати свої інтереси лише в тих сферах, від яких залежить їх виживання або добробут. Перед західними товариствами знову гостро постають фундаментальні питання соціальної справедливості. Відносна депривація мігрантів, дискримінація за расовою ознакою, зростання напруженості у відносинах між своїми і чужими і слабкі й неефективні міські інститути влади часто стають причиною заворушень і насильства. Подальше існування цієї моделі протягом невизначеного часу може створити серйозну загрозу підтриманню базового консенсусу, необхідного для життєдіяльності будь-якої спільноти. У всіх міських заворушеннях на Заході (від Лос-Анджелеса до Сен-Дені і Бредфорда) проявляються одні й ті ж характерні риси: маргінальність, одночасно з економічним статусом, пов'язаним з кольором шкіри (чорношкірі, латиноамериканці, араби) [11].

Однією з перших почала здійснення політики мультикультуралізму Великобританія, так само однією з перших відчула і її найбільш руйнівні наслідки. Достатньо згадати, який шок пережила країна, дізнавшись, що вибухи в лондонському метро влітку 2005 р., які забрали кілька сотень життів, підготували і здійснили «свої» – піддані британської корони, вихідці з Пакистану. Не менший шок у британському суспільстві викликали масові заворушення в іммігрантських кварталах найбільших міст країни влітку 2011 р. Саме після цих подій прем'єр-міністр Великобританії Д. Кемерон заявив про відмову від політики мультикультуралізму.

На думку Бассама Тібі, німецького вченого-мусульманина, інтеграція мусульманського населення в європейське суспільство виявиться успішною тільки в тому випадку, якщо воно відмовиться від законів шаріату й прийме європейські ціннісні орієнтації та поведінкові установки. Сміслові ядро цієї культури становлять, за Б. Тібі, демократичні правила й демократична орієнтація політичного життя, яких мають дотримуватися всі європейці, незалежно від їх походження, етнічної та расової приналежності. Відповідно, й лінія розколу проходить не між Заходом та ісламським світом (як стверджує С. Хантінгтон), а між тими, хто приймає демократичні цінності та ідеали, на яких будується сучасне європейське суспільство, та їх рішучими

противниками. Б. Тібі вважає, що тільки світське суспільство в стані успішно протистояти тиску ісламістів і забезпечувати мирне співіснування в Європі різних етнічних і конфесійних груп. Б. Тібі вірить і в можливість існування секуляризованого «європейського ісламу», що займає те ж місце і має той же статус, що і європейське християнство [11].

Західноєвропейський досвід (як, втім, і американський) демонструє, що зайва тематизація відмінності (права на відмінність) веде до зміцнення етнічних установок. А так звана інтеркультурна педагогіка, здавалося б, що ставить перед собою завдання виховання толерантності, на ділі сприяє постійному відтворенню дискурсу відмінності. Передбачається, що громадянська ідентичність має бути над будь-якою релігійною ідентичністю: звичайно, ніхто не виступає проти релігії як приватної справи кожного індивіда, однак на публічному рівні тільки демократична громадянська ідентичність повинна мати вирішальне значення. Тільки на такій основі можливо, на думку європейських інтелектуалів, успішне вирішення завдання інтеграції неєвропейців у європейське суспільство.

Відомий британський дослідник Дж. Грей стверджує: «...Толерантність – це чеснота, властива людям, які усвідомлюють свою недосконалість. Такі люди не стануть вимагати, щоб їхні переваги були закріплені особливими правами і привілеями, або очікувати, що їхній спосіб життя приймуть усі. Вони будуть задоволені, якщо їх залишать у спокої. Замість того, щоб прагнути до оманливої утопії, коли будь-який спосіб життя однаково (і, можливо, незаслужено) визнаний, ці люди задовольняються тим, що можуть ужитися один з одним... Найнадійніший шлях до набуття довгоочікуваної свободи – це стримати свої вимоги один до одного і навчитися терпляче зносити наші відмінності» [5, с. 55–56]. Однак у цей час не тільки більшість іммігрантських громад Європи, але й багато європейців не готові прийняти подібну модель співжиття, і одна з найважливіших причин цього – гострота вже існуючих і знову виникаючих соціально-економічних проблем. Зростаюча в результаті етнокультурна мозаїчність європейських суспільств ставить під питання основу основ нації – культурно-духовну єдність.

На думку деяких дослідників, серед яких Іран Чопра (Індія), накопичення і загострення соціальних суперечностей в постіндустріальних країнах може призвести до виникнення конфліктів, які будуть мати набагато більше значення для долі людства, ніж розвиток подій на світовій периферії [5]. Чи зуміє західна цивілізація інтегрувати і культурно асимілювати десятки мільйонів представників інших цивілізацій і рас, не вдаючись до насильства і дотримуючись прав людини? Чи призведе це до взаємозбагачення культур і творчого переосмислення та ускладнення «проекту» нації, або породить нові конфлікти?

У країнах Західної Європи аж ніяк не випадково в небачених раніше масштабах проявилися відцентрові тенденції. Якщо раніше вони спостерігалися в Іспанії (Країна Басків, Каталонія), Італії (проблеми Південного Тіролю, Півночі і Півдня країни), Бельгії (валлони і фламандці), Великобританії (Північна Ірландія), Франції (Корсика), то тепер до них додалися зростаючий рух за незалежність Шотландії, зростаюче суперництво між південними землями на чолі з Баварією, яка не забуває про свій статус Вільної держави Баварії, і федеральним центром, звинуваченим у перевищенні своїх повноважень. Є деякі ознаки руйнування національного консенсусу в мультилінгвістичній Швейцарії. З'явилися впливові праворадикальні антиіммігрантські партії в благополучних Бельгії (Національний фронт і Фламандський інтерес), Нідерландах (Народна партія за свободу і демократію), Данії (партія прогресу, Датська народна партія), Норвегії (партія прогресу), Швеції (Шведські демократи), Фінляндії (Справжні фіни) та ін.

Подібного роду рухи, на нашу думку, слід розуміти як симптоми соціальної дезорієнтації, зносу і розриву тих ниток, з яких була сплетена звична мережа, що зв'язує людей у співтоваристві. Сила такої ксенофобії – в страху перед невідомістю, перед темрявою, яка може опуститися на нас, тільки-но зникнуть кордони земель, які означають, як нам здається, об'єктивні постійні, позитивні межі нашої спільної належності певному цілому. І ця колективна приналежність, бажано до груп і об'єднань, які мають будь-які видимі символи членства і відзнаки, є найбільш важливою, ніж колись раніше,

щоб зруйнувати відносини, що пов'язують людських істот у різного роду спільноти.

Багаті регіони ряду європейських країн, розраховуючи на свої вкрай сприятливі позиції, прагнуть змінити на свою користь структуру регіональної економічної політики на національному рівні й безпосередньо домовлятися про умови захисту власних інтересів у наднаціональних об'єднаннях. Проте, будучи «регіонами» національних держав, не мають ряду державних повноважень. Здається, що в цьому проявляється давно відомий закон історії: коли слабшає або зникає зовнішня загроза, слабшає і суспільне об'єднання всередині держав, і тоді виявляються приховані до певного часу слабкості політичних систем. Загальна мета – перегородити шлях комунізму – до часу стримувала прояв симптомів дезінтеграції та сумнівів у легітимності влади. Громадяни західних країн були менше за радянських людей переконані в тому, що вони живуть у кращому зі світів і в сенсі участі в політиці, й у сенсі здатності до вирішення політичних та економічних проблем.

Висновки до розділу 5

Таким чином, криза національної ідентичності та національної держави в постіндустріальних країнах Заходу – в наявності. Проте, як не парадоксально, ступінь інтернаціоналізації (але не глобалізації) світової економіки лише підкреслює потребу в національній державі, але не в її традиційній ролі єдиного носія суверенітету, а в ролі сполучної ланки між різними рівнями міжнародного управління. Дійсно, багато експертів фіксують тенденцію до звуження «внутрішньої» компетенції суверенних держав і розширення «міжнародної». Однак другий процес відстає від першого не тільки в технічному, але й у політичному сенсі, а це означає, що процес прийняття рішень на транснаціональному рівні відбувається поза рамками демократичних процедур, які використовуються на національному рівні, і веде до наростання проблем і збільшення нерівності між транснаціональними регіонами і державами.

Список використаних джерел до розділу 5

1. Арсеньев В. Багровые закаты над Европой / В. Арсеньев // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 4. – С. 50–52.
2. Бенхабиб С. Притязания культуры: равенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабиб; пер. с англ., под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2003. – 350 с.
3. Бьюкенен Патрик Дж. Смерть Запада / Патрик Дж. Бьюкенен. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – 448 с.
4. Вардазарян С. Политика мультикультурализма на примере стран Западной Европы: конструктивизм и деконструктивизм [Электронный ресурс] / С. Вардазарян. – Режим доступа: <https://rauresearch.wordpress.com/2012/02/13/политика-мультикультурализма-на-при/>
5. Грей Джон. Поминки по просвещению: Политика и культура на закате современности / Джон Грей. – М.: Праксис, 2003. – 368 с.
6. Долгов Б.В. Мусульманская община во Франции / Б.В. Долгов // Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 12. – С. 27–31.
7. Жигунова Г. Толерантность как ценность гражданского общества / Г. Жигунова // Власть. – 2010. – № 1. – С. 60–63.
8. Иванова Л.В. Сомалийская диаспора в Великобритании / Л.В. Иванова // Рах Africana: континент и диаспора в поисках себя. Сб. науч. статей. – М.: Высш. шк. экономики, 2009. – С. 278–302.
9. Ильинская С.Г. Терпимость и укрепление этноцентричного сознания / С.Г. Ильинская // Полис. – 2003. – № 6. – С. 163–170.
10. Ксенофобия в современном мире / под ред. В.А. Ачкасова, Д.З. Мутагирова. – СПб., 2008. – 132 с.
11. Малик К. Общины против общества в Европе. [Электронный ресурс] / К. Малик. – Режим доступа: <http://globalaffairs.ru/number/Krakh-multikulturalizma-17450>
12. Можно ли быть хорошим и не спастись? / сост. А.В. Фомин. – М.: Новая мысль, 2013. – 560 с.
13. Муравьев А. Ксенофобия от инстинкта к идее / А. Муравьев // Отечественные записки. – 2004. – № 4. – С. 2–6.
14. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки відчизняних досліджень / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень

ім. І.Ф. Кураса; редкол.: чл.-кор. НАН України О. Рафальський (голова), д-р політ. наук М. Кармазіна, д-р іст. наук О. Майборода; відп. ред. і упоряд. О. Майборода. – К.: Парлам. вид-во, 2016. – 704 с.

15. Україна в процесах міжнародної інтеграції / за ред. В.Р. Сіденка. – Х.: Форт, 2003. – 133 с.

16. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства. – Нации и национализм / Ю. Хабермас. – М.: Практис, 2002. – С. 364–380.

17. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М.: Изд-во АСТ, 2008. – 637 с.

18. Хессли В.Л. Возрождение национализма и дезинтеграция государств / В.Л. Хессли // Полис. – 1996. – № 6. – С. 44–46.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
-----------------------	----------

Розділ 1

Політичні конфлікти: теорія питання та сучасні умови перебігу (Г.П. Щедрова)	5
1.1. Основні напрями наукових досліджень проблеми політичного конфлікту.....	5
1.2. Чинники інформаційного впливу на формування та перебіг політичних конфліктів.....	18
1.3. Конфліктний потенціал політичних інститутів сучасної України	26
Висновки до розділу 1.....	34
Список використаних джерел до розділу 1	35

Розділ 2

Конфлікт у сучасній системі міжнародних відносин (І.А. Єремєєва)	41
2.1. Еволюція теоретико-методологічних підходів до інтерпретації поняття «міжнародний конфлікт»	41
2.2. Феномен збройного конфлікту в постбіполярній міжнародній системі	47
2.3. Міжнародні конфлікти та миротворчість: політико-правові проблеми застосування гуманітарної інтервенції.....	53
Висновки до розділу 2.....	59
Список використаних джерел до розділу 2	61

Розділ 3

Антропологічний вимір політичних конфліктів: керівники терористичної організації як чинник її динаміки (Д.В. Прошин)	65
3.1. Тероризм: деякі попередні міркування.....	65

3.2. Терористичні угруповання та їхні лідери:	
зв'язки, вплив, тенденції	67
Висновки до розділу 3	85
Список використаних джерел до розділу 3	86

Розділ 4

Комунікативний вимір політичних конфліктів (Р.М. Ключник)	89
4.1. Політична комунікація в умовах глобалізації: конфліктогенна складова	89
4.2. Комунікативна складова розв'язання політичних конфліктів	98
4.3. Інтернет як фактор динамізації конфлікту в політиці	105
Висновки до розділу 4	114
Список використаних джерел до розділу 4	115

Розділ 5

Мультикультуралізм і проблеми міжнародної міграції в контексті соціально-політичних змін (Н.М. Волвенко).	119
5.1. Мультикультуралізм крізь призму толерантності та ксенофобії	119
5.2. Криза національної ідентичності та національні держави в сучасних країнах Заходу	129
Висновки до розділу 5	143
Список використаних джерел до розділу 5	144

Наукове видання

**ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ТА СВІТІ**

Монографія

Редактор *М.С. Кузнецова*
Комп'ютерна верстка *А.Ю. Такій*

Підписано до друку 14.02.2018. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 8,60. Тираж 300 пр. Зам. № .

ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля».
49000, м. Дніпро, вул. Січеславська Набережна, 18.
Тел. (056) 778-58-66, e-mail: rio@duan.edu.ua
Свідоцтво ДК № 5309 від 20.03.2017 р.

Віддруковано у ТОВ «Роял Принт».
49052, м. Дніпро, вул. В. Ларіонова, 145.
Тел. (056) 794-61-05, 04

Свідоцтво ДК № 4765 від 04.09.2014 р.